

**Koncentracijsko taborišče
Koncentracioni logor
KAMPOR NA OTOKU RABU
1942-1943**

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

343.819.5 (497.5 Rab)

JANEŽ Herman

Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu

: 1942-1943 /avtor Herman Janež/ - Ljubljana : Taboriščni odbor

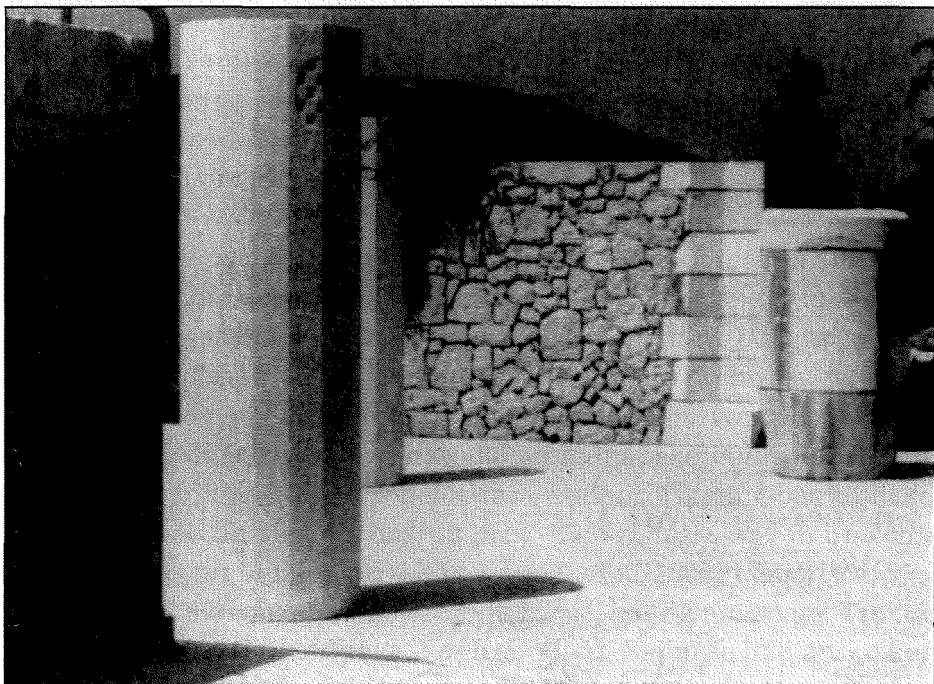
Rab pri Koordinacijskem odboru žrtev nacifašističnega nasilja GO

ZZB NOB Slovenije, 2003

123697152

Fotografija na naslovni strani:

Obelisk na pokopališču

Vhod na pokopališče - desno je žara s prstjo iz domačih krajev

*Ker ni vas več,
zato ste vsepovsod;
saj smrt vas je
življenju darovala.*

Spoštovani obiskovalec pokopališča!

V letošnji jeseni mineva petinšestdeset let od osvoboditve internirancev iz tega in drugih fašističnih italijanskih koncentracijskih taborišč po Italiji.

V vseh so trpeli, umirali in upali slovenski in hrvaški rodoljubi s celotnega ozemlja Ljubljanske in Reške pokrajine, ki so ga okupirali Italijani. V tej knjižici je opisano trpljenje pripadnikov obeh narodnosti na Rabu.

Zato je prav, da je knjižica napisana v obeh jezikih. Ohranja naj vam spoštljiv spomin nanje.

V septembru 2008

Avtor

Med drugo svetovno vojno, v letih 1939 do 1945, je nekdanja Kraljevina Italija, kot članica hitlerjevske koalicije, napadla in okupirala del Slovenije, južno od Save: glavno mesto Ljubljano s širšo okolico ter območje Notranjske, Dolenjske, Kočevske in Bele krajine. Italijanska okupacija teh območij je trajala od aprila 1941 do 8. 9. 1943, ko je Italija kapitulirala.

Kmalu po okupaciji se je, podobno kot na ostalih območjih Slovenije, ki so jih zasedle nemške in madžarske okupacijske sile, tudi na italijanskem okupacijskem območju začel osvobodilni boj, ki je hitro naraščal in dobival vse večjo in množično podporo prebivalstva. Zaradi tega, kakor tudi zaradi splošne raznarodovalne politike takratne fašistične Italije do slovenskega naroda, so italijanske oblasti vse prebivalce, ki so bili osumljeni sodelovanja v odporniškem gibanju, kakor tudi one, ki so jih v svojih načrtih predvideli za razselitev in uničenje, začeli preganjati in izganjati v koncentracijska in druga taborišča, ki so jih v ta namen organizirali na ozemlju Italije, kot n.pr. Gonars, Treviso-Monigo, Padova-Chiesanuova, Renicci, Visco. Najhujše italijansko koncentracijsko taborišče pa je bilo ustanovljeno na Rabu.

Otok Rab spada v skupino Kvarnerskih otokov. Po svojih naravnih lepotah in bogatem rastlinju, zlasti črnega bora in oljk in s tem v zvezi zdravilnega vpliva na dihalne organe, nudi vse pogoje za naravno klimatsko zdravilišče in okrevališče, za kraj oddiha in sprostitve ter velja za enega najlepših otokov Jadranskega morja. Ta lepi otok pa je med drugo svetovno vojno doživel tragično usodo velikega in hudega koncentracijskega taborišča. To žalostno resnico je izrazil internirani pesnik Igo Gruden v pesmi »Otok Rab«, kjer je med drugim zapisal:

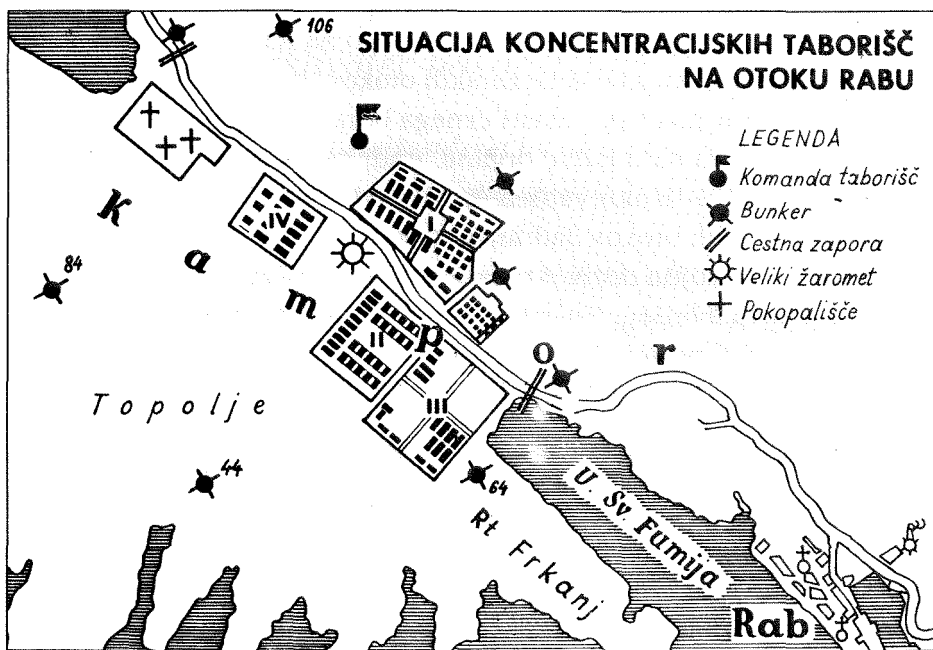
*»Otok Rab, v zelenju trt,
oljk in pinij med zalivi,
mnogim dal si strašno smrt,
v srcu nosimo jo živi«.*

Ta usoda otoka Raba in mnogih tisočev kasnejših internirancev se je začela 26. junija 1942, ko je prispel na Rab neki italijanski polkovnik in

se napotil v Kampor, kjer je določil območje za postavitev koncentracijskega taborišča.

Prostor so začeli pripravljati 2. julija 1942. Tega dne je prišlo na Rab 200 italijanskih vojakov, ki so se naselili v šotorih pod kamporsko šolo. Šestnajst družin v neposredni sosesčini šole so nagnali z domačij in jih prepustili svoji iznadjivosti. Prebivalstvu so ukazali takoj pospraviti letino s polj. 3. julija so mobilizirali 300 domačinov, da so širili in utrjevali cesto od mesta Raba do Kampora. 6. julija so začeli s kamioni dovažati gradbeni material. Ljudje takrat niso vedeli, kaj bodo zgradili na njihovem polju.

7. julija 1942 je bil v Ljubljani sestanek, na katerem je general Roatta sporočil: »Više poveljstvo je pripravilo taborišče na Rabu s šest tisoč mesti pod šotori; poleg tega bo pripravljeno še taborišče z deset tisoč mesti, kjer bo možno prebivati tudi pozimi. Taborišče bo dograjeno nekako v dveh mesecih.«

Razpored taborišč

Zanj so določili polje med Zalivom sv. Eufemije in Kamporskim zalivom na obeh straneh dotlej slabega kolovoza.

Taborišče je obsegalo naslednje enote, naštete po vrstnem redu nastanka: sprejemno taborišče ali bonifika, I. ali moško taborišče, III. ali žensko taborišče, II. ali judovsko taborišče, IV. - prisilne delavnice. Moško in žensko taborišče sta bili razdeljeni na štiri sektorje. V moškem je bil na sredini večji prostor za različne preglede in zборе, interniranci pa so mu nadeli ime Trg lakote.

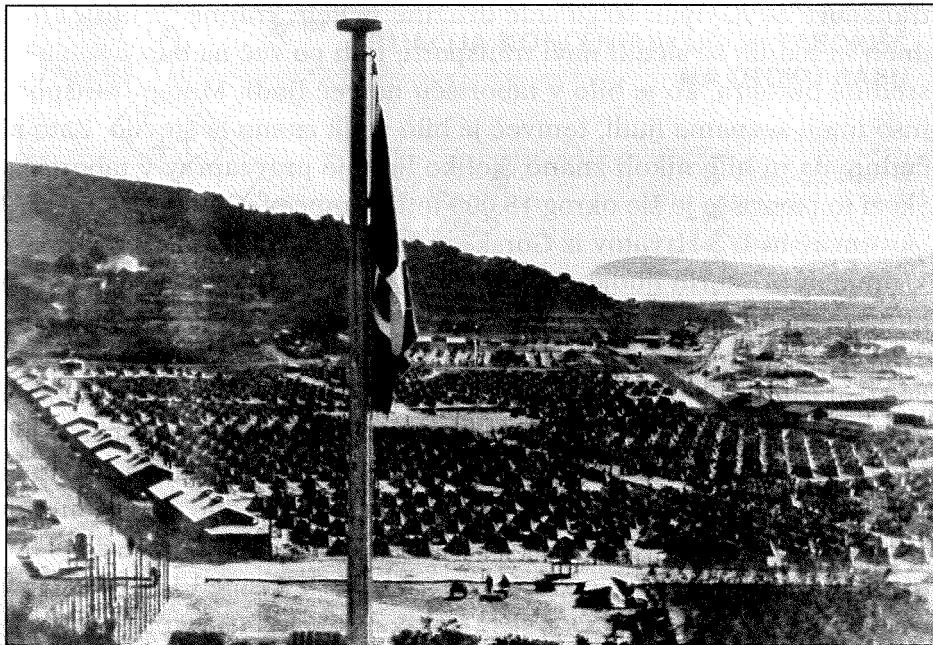
Taborišče na Rabu je nastalo izredno hitro. Zato so bili pogoji za bivanje v njem tako pomanjkljivi in primitivni, da niso bili vredni človekovega dostojanstva. Saj niso nudili osnovnih pogojev za bivanje in preživetje. Prvi interniranci so si morali šotore postaviti sami in izkopati jamo za latrino. Koncentracijsko taborišče na kamporskem polju je bilo značilno uničevalno taborišče.

Prvi transport internirancev je prispel 27. julija 1942. To je bila skupina 170 Slovencev, starih od 18 do 45 let. Naslednji dan, 28. julija, sta prispela dva transporta, en transport moških, drugi pa je bil mešani transport. Sestavljale so ga cele družine iz Bele krajine. V naslednjih dneh in tednih so sledili novi transporti, tudi po več na dan, vse tja do sredine oktobra, ko je bilo v taborišču največ ljudi. Mnogi transporti niso imeli seznama ljudi, temveč je bilo vodji znano le število. Zato ni čudno, da ni bilo nikoli znano, koliko ljudi je pravzaprav v taborišču. Skozi to taborišče je šlo okrog 15.000 internirancev. Od tega sta bili 2/3 Slovencev in 1/3 Hrvatov iz Gorskega kotarja in Kastava.

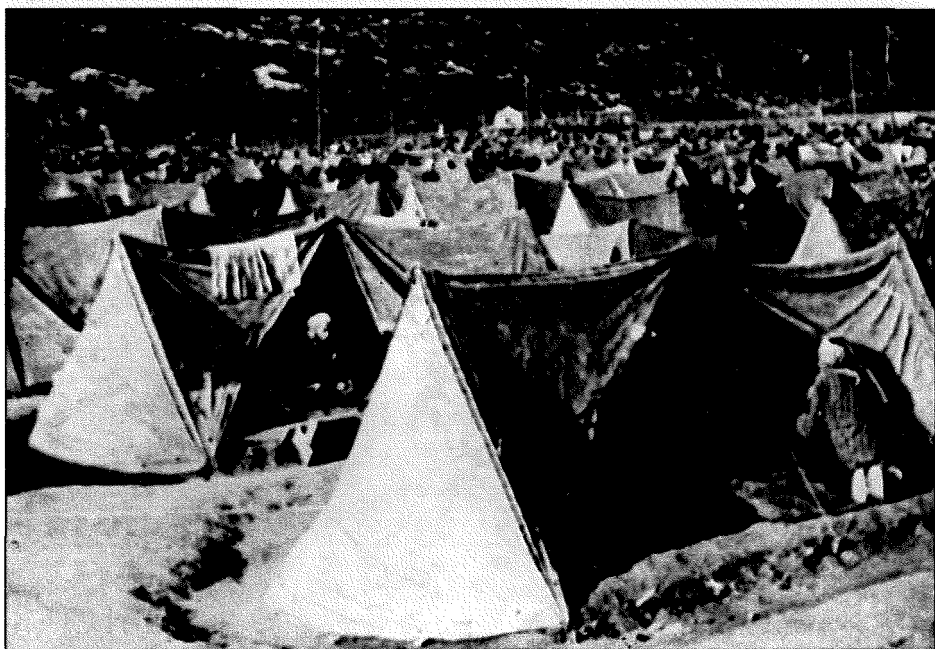
V mnogih primerih ljudje, ki jim je bila nasilno odvzeta prostost in so bili izgnani od doma, niso bili nikjer zavedeni s priimkom in imenom. To je bil odraz popolnega razčlovečenja in odvzema človeškega dostojanstva. Človek je bil le številka in to je bilo potrjeno takoj po prihodu internirancev v sprejemno taborišče. Tu so jih popisali in ostrigli, jim odvzeli ves denar ter vrednostne predmete. Očete so ločili od družin in jih poslali v moško taborišče, ki je nastajalo vzporedno s sprejemnim taboriščem. Žensko taborišče, v katerem so bile tudi matere z otroki, invalidi in moški starejši od 70 let, je nastajalo v času od 15. avgusta do začetka septembra 1942. Dotlej so imeli zlasti starejši interniranci upanje, da se bodo kmalu vrnili domov. Kajti v sprejemnem in moškem

taborišču je bila že prostorska stiska. Ko pa so ljudje videli, kako Italijani in tudi že internirani moški uničujejo nedozorele poljščine na nasprotni strani poti, dovažajo bodečo žico, stražarnice in lesene stebre, so spoznali, da se zanje gradi posebno taborišče. Tako je v njih vse bolj ugašalo upanje na skorajšnjo vrnitev. Pojavil se je ubijajoči dvom, kdaj se bodo vrnili, če se bo kdo sploh vrnil, kajti nemogoče bivalne razmere pod pekočim poletnim soncem, brez sence na celotnem območju taborišča, pod razgretim šotorskim platnom, brez vode, ob mizerni hrani so kmalu zahtevale prvo žrtev. To je bil dva meseca star otrok Viljem Malnar iz vasi Žurge, občina Osilnica, ki je umrl 4. ali 5. avgusta. Pokopan je bil 5. avgusta na vaškem pokopališču pri frančiškanskem samostanu sv. Eufemije. Sledile so nove žrtve in njihovo število je hitro naraščalo.

Interniranci so prebivali v šotorih. Le-ti so bili vojaški, že odpisani, raztrgani, popolnoma izrabljeni. Eden je bil namenjen štirim ljudem, a Italijani so jih stlačili vanj tudi od 6 do 8. Ker je bilo taborišče postavl-

Taborišče za moške, v ozadju bonifika

Taborišče za ženske, otroke, starce in invalide

jeno na prej obdelanem polju, se je med šotori ob deževju pojavljalo globoko blato, ob suši pa neznosen prah. Bivalne razmere so bile še posebno neživiljenjske v ženskem taborišču, ker je bilo, poleg vseh pomanjkljivosti za komaj znosno življenje, še na prepihu.

Najtežji dan in strašno noč so interniranci v tem taborišču preživeli v noči z 29. na 30. september 1942. Malo pred polnočjo je nastal strašen vihar. Potem se je utrgal oblak. Voda je preplavila večji del taborišča. Po vsej dolini se je razlegalo vpitje obupanih in nemočnih mater ter prestrašenih otrok, ki jim jih je voda trgala iz rok.

Otoku Rabu in koncentracijskemu taborišču na njem je poveljeval karabinjerski podpolkovnik, fašistični fanatik Vincenzo Cuiuli. V svojih rokah je imel civilno in vojaško oblast. Čim se je pojavil v taborišču, se je nad taboriščniki vedno izživil in to na krut in poniževalen način. V javnih govorih je grozil s streljanjem in vezanjem h kolu. Izjavljal je, da je le od fašistov odvisno, če imajo interniranci kakršnokoli pravico. Za svoje ravnanje in dejanja ni nikomur odgovarjal. V njegovi pisarni

Otroci v taborišču na Rabu

so visele fotografije s prizori iz taborišča. Tako je lahko užival ob stradanju, umiranju, ponižanju in sramotenju živih in mrtvih trpinov. S svojimi zločinskimi postopki je posegel po človekovi osnovni pravici, to je pravici do življenja.

Celotno območje koncentracijskega taborišča je bilo vojaško območje. Civilne osebe so se na njem zadrževale lahko le s propustnicami. Zavarovano je bilo z dobro utrjenimi bunkerji in stalno posadko v njih. Zahodno od I. ali moškega taborišča pa je bil na manjši vzpetini posebno utrjen bunker s strojnico in vrtljivim reflektorjem. V njem je bila vijoličasta svetloba, ki se je od mraka do jutranje zarje plazila po morju šotorov kot slutnja strahu, obupa in smrti.

Internirani so bili ljudje vseh starosti. Celo noseče ženske. Prav to pa je še poseben dokaz, kolikšen zločin je bil storjen nad človekom, posebno še nad nerojenim. V mesecu avgustu in še delno v septembru so se mladi taboriščniki rodili kar v šotoru. V nemogočih razmerah. Kasneje so porodnice odpeljali v mesto Rab v zasilno porodnišnico, ki

Komandant taborišča karabinjerski podpolkovnik Vincenzo Cuiuli

Bunker z vrtljivim reflektorjem

je bila urejena v najslabšem hotelu Adria. Po nekaj dneh so se vse izčrpane vrnile z novorojencem pod šotor. Na seznamu umrlih je tudi 13 teh, ki so bili rojeni na Rabu in so tu tudi umrli. Na seznamu umrlih v koncentracijskem taborišču Gonars, ki je bolj popoln od seznama umrlih na Rabu, pa je vpisanih 32 otrok, ki so bili rojeni na Rabu. Lahko trdimo, da je bilo tu rojenih najmanj 53 otrok. Doslej je bilo moč ugotoviti, da jih je preživel 8. Na Rabu rojeni niso bili vpisani v rojstno matično knjigo nobene župnije, zato ni bilo mogoče ugotoviti, koliko je bilo resnično rojenih v koncentracijskem taborišču na Rabu. In transporti so prihajali na Rab vse tja do julija 1943. Vendar manj po številu. Ob razselitvi »gonarške bete« je 30.10.1942 prišlo iz Gonarsa na Rab 122 internirancev, nato pa v mesecu juniju 1943 po kazni še dr. Anton Vratuša in pesnik Igo Gruden. Največ trpljenja in mizerije je videl, doživeljal in sodoživeljal interniranec v III., ženskem taborišču. Zakaj? V tem taborišču so živetarile vse starostne stopnje, od tistih, rojenih pod šotorom, do devetdesetletnih, ki so zaradi obnemoglosti in popolne izčrpanosti obležali v šotoru in obžrti od uši gnili pri živem telesu.

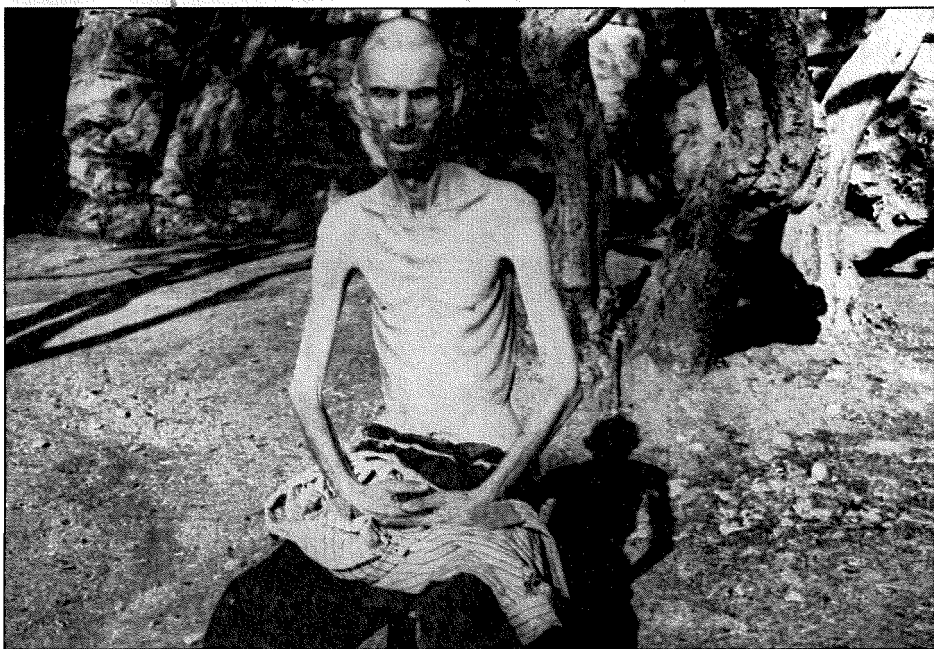
Otroci v zasilni bolnišnici v hotelu Adria

Vodeničen in zabuhel interniranec

Nasilna odtujitev od doma in svojih, odvzem osebne svobode in omejitve življenjskega prostora na skromni del prostora v luknjičavem šotoru, skrajno mizerna prehrana, neznosna poletna vročina in negotov pogled v jutrišnji dan in prihodnost, so ubijale v taboriščnikih, ne ozi-
raje se na starost, telesne moči in življenjsko moč. Ljudje so se zaprli vase, v šotore in mnogi obležali - za vedno. Okupatorji so z načrtno izdelanim načinom taboriščnega življenja pospešili njihovo telesno propadanje, hitro hujšanje in pojave različnih bolezni. Človeški organizem je izgubil sposobnost zadržati kaj v sebi. Prihajalo je do hude dehidracije tkiva in prenehanja življenjskih procesov in kot posledica tega do množičnega umiranja.

Kaj je bilo v koncentracijskem taborišču na Rabu najtežje in najhuje ter komu? Težko se je opredeliti. Vse je bilo strašno in najbrž tudi vsem. Vendar je življenje najbolj prizadelo matere z otroki in najbrž tudi očete, ki so bili ločeni od njih. Gorje mater je bilo nepopisno. Posebno mesto pripada nosečim. Še nerojenemu so videle konec. Kako

Popolnoma shujšan starec v taborišču na Rabu

strašna je bolečina! Mnogi otroci so ostali sami in mnoge matere so ostale brez svoje družine. Kako strašna zver lahko postane človek, da kaj takega dopusti in še pospešuje! Otrok ni mogel dojeti, da mora biti lačen, ker mu mama nima kaj dati. Doma je vedno poskrbela zanj. Tudi ona je lačna. Otroci so nemočni gledali propadanje in umiranje matere in mati je nemočna gledala propadanje in umiranje svojih otrok. Stari ljudje so še hujšo od lakote občutili strašno žejo. Voda je bila dragocena tekočina. Kakšen absurd, da so taboriščniki trpeli v vročih avgustovskih in še septemberskih dneh strašno žejo, ko pa ima otok Rab nad tristo studencev! Taborišče je vzelo življenjske moči tudi tistim, katerih življenje je bilo v razcvetu moči in želja. Človek je postal le senca človeka in le še spomin na nekdanje ljudi.

Domači pa so hrepeneli ter trepetali, kdaj bo prispela kakšna vest od njihovega človeka. Paketi od svojcev, sorodnikov in prijateljev so po ovinkastih poteh romali na Rab. Pa dostikrat niso prišli v roke tistim, ki so jim bili namenjeni. Ležali so v skladišču rabske pošte, medtem ko

so njihovi naslovljenci umirali od lakote. V času obstajanja taborišča je prispelo na Rab približno 70.000 paketov, razdeljenih pa jih je bilo, in to z veliko zamudo, dostikrat tudi prepozno, približno 55.000. V začetku meseca novembra 1942 jih je ležalo v skladišču več kot 12.000. Počasi so jih začeli deliti šele pri koncu novembra in v decembru. Za prehrano internirancev so Italijani določili za vsak dan in na osebo določeno količino živil:

kruh	150 gramov
makaroni ali riž	66 gramov
paradižnik	15 gramov
sočivje	20 gramov
meso s kostmi	100 gramov (2 x tedensko)
sir (namizni)	40 gramov (5 x tedensko)
slanina ali olje	13 gramov
sladkor	15 gramov
kavni nadomestek	7 gramov

Predpisana količina živil bi težko zadoščala odraslemu človeku, če bi živel v normalnih razmerah, stanovanjskih in vremenskih, kaj šele do-raščajočemu. Zaradi goljufij, prekupčevanja, tatvin in drugih napak pri pripravi in razdeljevanju hrane pa so interniranci dejansko prejeli še zmanjšane obroke že tako skromne lestvice. Tako ni glavna hrana po količini nikdar ustrezala predpisom. Rabski hlebček je navadno tehtal 7 do 9 dag.

Zdravje taboriščnika so začele že zgodaj ogrožati bivalne razmere pod šotorom. Predstavljalo jih je prgišče zdrobljene slame na golih tleh in prekratka, izrabljena vojaška odeja, polna uši, ki je mnogim služila po-leg pokrivala še kot ogrinjalo, zlasti v deževnih jesenskih in zimskih dneh, ker drugega niso imeli.

Svojevrstna »ustanova« je bila taboriščna ambulanta v kmečki hiši na pobočju hriba. Bolniki so ležali v veži in celo v kleti kar po tleh, ker je bilo število postelj nezadostno. V klet so spravljali težke bolnike, ki se jim je življenje iztekalo. Da pa so reveža le sprejeli v to ambulanto, je bilo potrebno prositi. V septembru so morali zaradi povečanega števila

Napol goli in sestradani so čakali svoj konec v improvizirani bolnišnici

porodov preurediti najslabši hotel v Rabu, hotel Adria, v zasilno bolnišnico, v njem sta bili dve sobi namenjeni porodnicam. V ostalih prostorih pa so doživljali svoj konec popolnoma izčrpani otroci. V začetku oktobra, takoj po že omenjeni strašni poplavi, so spremenili v zasilno bolnišnico še hotel Continental. Tako so pobrali v I. sektorju ženskega taborišča vse starčke in tudi mnoge starke, jih zmetali na tovornjak ter odpeljali v Continental. Izpred oči svojcev so odšli za vedno. Ti onemogli ljudje so ležali v posteljah goli, največkrat po dva v eni. Posteljno perilo so menjavali zelo redko, saj ga ni bilo. Zlasti iz moškega taborišča pa so ob prihajajoči jeseni in v zimskem času le s težavo spravili bolnega v zasilno bolnišnico. Tedaj so tovariši svojega sotrpina peljali do tovornjaka v samokolnici za gnoj. Vozili so še komaj živega človeka, pokostnjaka, polnega ran, gnoja in smradu, umazanega od lastnega blata ter obžrtega od uši. Tako so tudi mnogi mladeniči v najlepših letih dočakali svoj konec v hotelu Continental. Kmalu nista za nastanitev popolnoma onemoglih več zadoščala ta dva hotela, zato

so - verjetno tudi zaradi intervencije mednarodne organizacije Rdečega križa - v oktobru preuredili v bolnišnico še hotela Praga in Park, po novem letu 1943 pa še največji hotel Imperial. Zdravil pravzaprav ni bilo. Še toplega čaja ne. Za pravo nego obnemoglih in bolnih ni bilo nobenih možnosti. Zato je smrt vedno pogostejše kosila med bolniki. Tudi po deset in več jih je umrlo na dan.

S približevanjem jesenskih dni, z nastopom deževja, vetrovnega vremena z burjo in jugom, z ohladitvijo, zlasti v drugi polovici oktobra in v novembru, je prišla strašna preizkušnja za internirance. Tako za tiste pod šotori, kot za one v zasilnih bolnišnicah. Prvi so se stiskali v ledenomrzlih šotorih na zdrobljeni slami na golih tleh pod tanko vojaško odejo, drugi v nezakurjenih sobah, pokriti prav tako z eno samo tanko odejo. Zaradi zastrašujoče umrljivosti so postale razmere v taborišču nevzdržne.

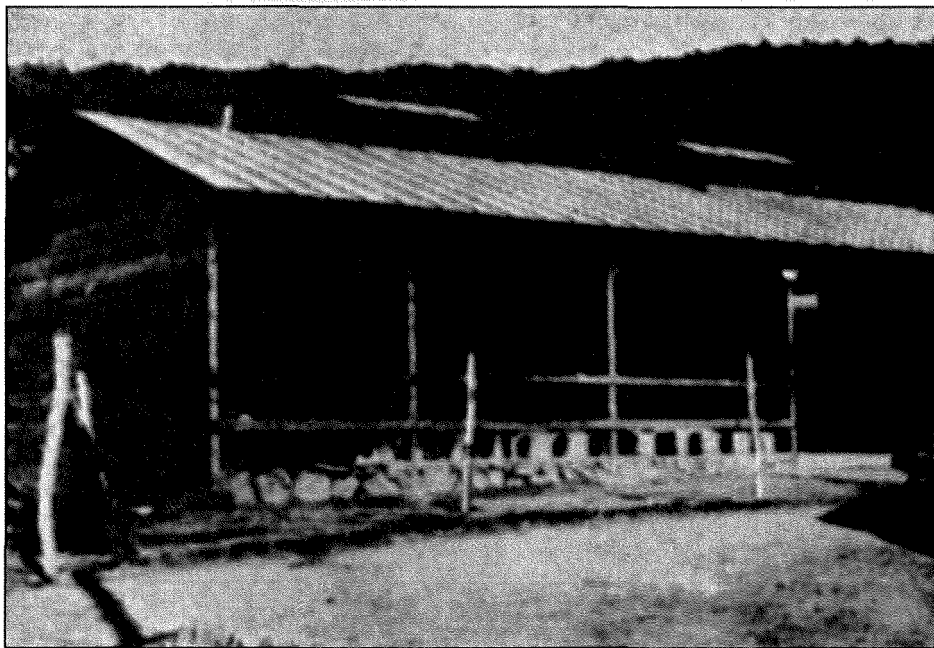
Kaj je spravljal ljudi tako množično v prezgodnji grob? Griža je razsajala prav od začetka. Pozneje se je zaradi lakote in mraza pojavila

Ostanki naših ljudi

zabuhlost, imenovana lačna vodenica. Bolniku je čez noč zatekel obraz, oči izpod vek sploh ni bilo videti. Otekle so tudi roke, noge in trebuh. Izčrpani in shujšani bolniki so bili polni preležanin in v ranah so se zaredili črvi. Te rane, ki so nastale v glavnem na obeh kolkih, trtici in na lopaticah, so bolnikom povzročale najstrašnejše bolečine. Internirance je strahotno pestil mraz. V novembru in decembru so nekateri izgubili vsako razsodnost in zblazneli. Negotova prihodnost, lakota in mraz so ubijale tudi njihovo duševnost. Ljudje niso mogli kljubovati živčnim naporom, kakršnim so bili izpostavljeni. Bolnik je postal kost in koža, le še spomin na nekdanjega človeka. Tako je bil shujšan.

Hrano so pripravljali v improviziranih lopah v vsakem taborišču posebej. Kuhali so v bencinskih sodih, prerezanih na polovico. V takem sodu naj bi bilo hrane za 90 ljudi. V »juhi« je plavalo po nekaj, največ 20 makarončkov ali ena do dve žlici riža, vse drugo pa so bili zelnati storži, smrdljiva pesa itd. V ustih internirancev je bila vedno beseda kruh.

Kuhinjska lopa

Vrhu vsega pa je s hrano cvetela še trgovina, seveda na račun vedno lačnih internirancev. S hrano so trgovali italijanski vojaki, nekateri kapoti sektorjev in desetarji ter večina naših kuharjev, ki so jih izbrali Italijani. Navadno so bili to njihovi zaupniki. Lačnim ustom pa je iz velikih oči odsevala ena sama lakota.

Težko si predstavljamo v normalnih razmerah životarjenje tisočev interniranih v nemogočih pogojih nastanitve, več kot skromne obleke in mizerne prehrane, daleč od doma, brez sleherne pravice, popolne odvisnosti od samovolje okupatorskih krvnikov. Zaradi mraza in vetra je bilo tudi obiranje mrčesa v ledenih šotorih skoraj nemogoče. Perila ljudje niso mogli menjavati, ker ga niso imeli. Mnogih pa se je, zlasti v bolezni, polastil obup in se niso več poskušali čistiti. V sebi niso imeli niti toliko moči. Tako so morali interniranci po volji fašističnega okupatorja izpiti kelih trpljenja do dna. Namen je bil vsem poznan.

Fizično delo je bilo po mnenju italijanske uprave taborišča že od začetka obvezno za vse internirance. Dela so bila raznovrstna.

Taboriščniki pri delu

Gradnjo zidanih stavb je izvajalo podjetje Impresa Pardi. Delali so zidarji domačini, po večini pa interniranci. Le-ti so utrjevali tudi ceste, poti po taborišču in zunaj njega, gradili so bunkerje, urejali okolico komande, oficirskih in vojaških barak. Avgusta in septembra 1942 so morali skupaj z vojaki uničevati polje in postavljati žensko taborišče. Tedaj so se ljudje le neradi odločili za delo. Vsakomur je bilo jasno, da ob taki hrani in tako nemogočih bivalnih razmerah ne bo mogoče zdržati. Italijani so za delo obljubljali nagrado in priboljšek pri hrani, še en hlebček in včasih kozarec vina. Že septembra 1942 pa je bilo s temi priboljški konec. V jesenskem času, v oktobru in novembru, ko je postalo hladneje in vetrovno, pa so ljudje delali s težavo. Bili so slabo oblečeni, zato je marsikdo od napora in mraza zbolel in tudi umrl. Interniranci so dobili delavske izkaznice. Na isto izkaznico, ki se je glasila na neko ime, so delali razni delavci, tako je romala iz rok v roke. Ljudje so kmalu spoznali, da Italijani opravljenega dela ne bodo plačali. Pokradli so denar, ki bi ga morali internirancem izplačati za opravljeno delo. Obleka in čevlji so se trgali, nadomestne obleke in obutve pa ni bilo od nikoder. Največja podlost v izkoriščanju internirancev je bila prav ta, da razcapanemu internirancu niso povrnili niti uničene obleke in obutve, kaj šele, da bi si lahko z delom kaj zaslužil. Ena od oblik uničevanja ljudi je bila tudi oblika neplačanega fizičnega dela ali pa pretkanega goljufanja pri že tako mizernem plačilu. Vedno moramo imeti pred očmi shujšanega, do onemoglosti izčrpanega, slabo oblečenega človeka, ki dela v vročini, mrazu in vetru v trdnem upanju, da bo zaslužil za kak hlebček kruha ob mizerni taboriščni prehrani. V mesecu oktobru so Italijani izpraznili takoimenovano »gonarško beto«, tam internirane moške pa so razselili v druga koncentracijska taborišča, največ v Renicci, nato v Trevisso-Monigo, v Padovo-Chiesanuova in kot je že prej omenjeno 122 internirancev tudi na Rab. Najbrž je bil temu vzrok uspeli pobeg osmih internirancev iz 22. barake v noči s 30. na 31. avgust po 60 m dolgem rovu, pod zemljo izkopenem. Spoznanje, da ni mogoče popolnoma pokoriti človeka, čeprav je pritisnjen k tlom, je bilo najbrž vzrok za razselitev tega taborišča zaradi bojazni, da se ne bi kaj takega še ponovilo. Tako je ostalo to moško taborišče v Gonarsu prazno.

Prihod interniranih žensk z otroki na bonifiko, kjer jih pripravljajo na odhod v drugo koncentracijsko taborišče; november 1942

V prazne barake so potem začeli Italijani preseljevati internirance z Raba. Najprej so praznili III. - žensko taborišče. Začeli so v drugi polovici novembra in preseljevanje je potekalo še ves december 1942. Če do tega ne bi prišlo, bi rabsko koncentracijsko taborišče zahtevalo v zimi 1942/43 še nekaj tisoč žrtev več. Popolnoma izčrpani interniranci so prišli izpod šotorov v barako iz lepenke. Dobili so drugačno streho nad glavo, imeli so vodo, druge razmere pa niso bile dosti boljše od rabskih. Transporte so sestavljale matere z otroki in samske ženske, povezane sorodstveno, potem pa so poleg teh sestavljali še »čisto moške« transporte iz I. - moškega taborišča, tudi že proti koncu decembra. V januarju 1943 pa sta zapustila Rab še dva večja moška transporta 6. in 14. januarja, v katera so bili vključeni moški, ki so bili le še delno sposobni za transportiranje, na Rabu pa ne bi preživel.

Kako so oblikovali transport? Začeli so v 1. sektorju. Določili so število šotorov, v vsakem je bilo po osem oseb, in tako so dobili potrebno število za transport. Torej število in ne seznam. Ljudje so pobrali svoje

Podoba nekdanjega ženskega taborišča poleti 1943

borno imetje, zapustili šotor in v koloni zapustili tudi taborišče. Prišli so na bonifiko. Vso prtljago so morali pustiti na kupu, sleči so se morali do golega in vso obleko so Italijani vrgli v paro. Tu in tedaj so matere ponovno doživele šok, saj so morale stati pred svojimi otroki gole, dokler niso dobile svoje obleke iz pare. Medtem pa so se interniranci tudi okopali in to prvič, odkar so prišli na Rab. Naslednji dan zgodaj zjutraj so jih prepeljali s tovornjaki v rabsko пристanišče, jih stlačili na tovorno ladjo, ki je odplula proti Reki, od tu pa z vlakom do Palmanove.

Vreme je bilo ves čas strašno, kot bi se zarotilo proti tem nesrečnim ljudem. Na Rabu je ostalo še vedno okrog 5.000 internirancev. Prevladovali so moški, deklet pa je ostalo le 43, ki so delala v krojaški delavnici.

V III. - ženskem taborišču so šotore takoj podrli in nikoli več postavili na tem prostoru. Kolikor moških, starejših od 70 let, je še ostalo, so jih ponovno vrnili v I. - moško taborišče. Za nekatere je bila to tudi rešitev,

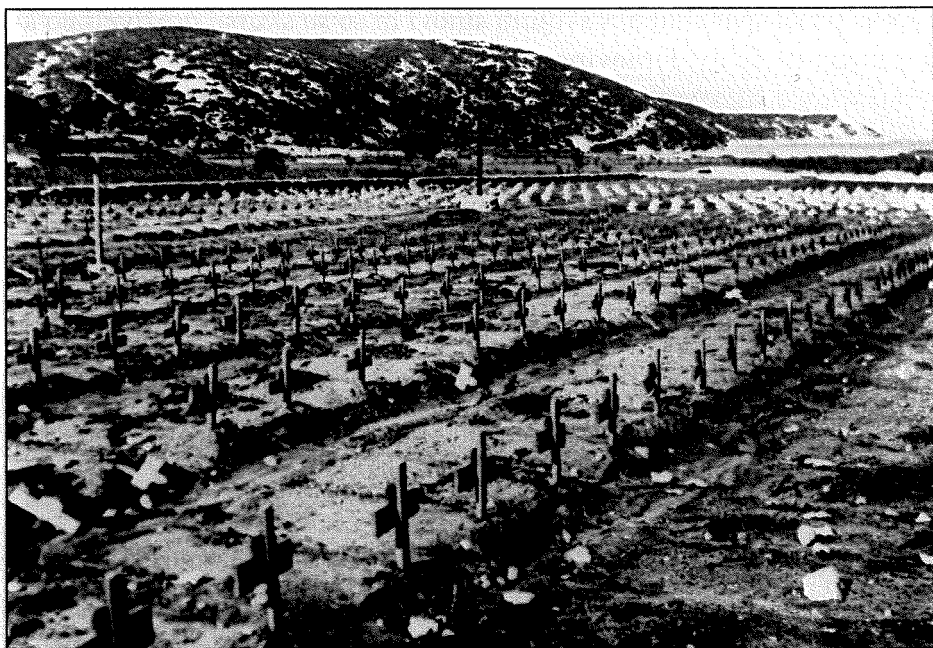
ker so prišli spet skupaj s svojimi sinovi in so se skupaj preživel po kapitulaciji vračali v domovino, če niso umrli.

Na prostoru III. - ženskega taborišča so začeli postavljati po Novem letu 1943 manjše lesene barake, imenovane »ruske«; v vsaki je bilo prostora na pogradu v nadstropje za 20 ljudi. V tem času so se izboljšale bivalne razmere tudi v I. - moškem taborišču. Majhne vojaške šotore so podrli in jih zamenjali z velikimi šotori. Vsak interniranec je dobil še dodatno odejo. Vse te spremembe pa so prišle za mnoge prepozno. »Rab« jim je bil že izpil kri in moči. Število internirancev je nenehno upadalo tudi zaradi velike smrtnosti, čeprav se je zdravstvena služba izboljšala. Dobiti je bilo mogoče celo najnujnejša zdravila. Številčno stanje Slovencev se je po aprilu 1943 ustalilo na približno 1700 oseb, Hrvatov pa je bilo okrog 500.

A majhne »ruske« barake na območju nekdanjega ženskega taborišča niso ostale prazne. 29. maja 1943 so pripeljali tja prvo skupino 591 Judov. V mesecu dni jih je bilo pripeljanih na Rab okrog 3.360. Prišli so iz drugih civilnih taborišč, največ iz taborišča v Kraljevic. Nastanjeni so bili v zidanih opečnatih objektih, zgrajenih na prostoru 2. ali judovskega taborišča in v teh manjših barakah na prostoru ženskega taborišča.

Novice ter podobo življenja v koncentracijskem taborišču na Rabu so prinesli v domovino taboriščniki, ki so se vračali. Vsi, brez izjeme, so kazali znake najhujše izčrpanosti od lakote, in sicer: patološko shujšanost, popolno splahnitev maščobnega tkiva v očesnih duplinah, znižan krvni pritisk, hudo upadlost mišičevja, zatekle noge, v katerih se nabira voda, poslabšanje vida, nesposobnost obdržanja hrane v sebi, bruhanje, grižo ali hudo zaprtje, funkcijske motnje, samozastrupljanje z mrzlico.

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je zahteval, naj mu vojaško poveljstvo poroča o vsakokratni vrnitvi internirancev zaradi zdravniškega pregleda, ker se je bal, da bo imelo tako stanje vrnjenih internirancev hude posledice na zdravstvene razmere v pokrajini. Takratni poveljnik XI. armadnega korpusa Gastone Gambara pa je na list, na katerem je bil pripravljen odgovor, zapisal pripombo:

Podoba pokopališča pred ureditvijo

»Umevno in pravilno je, da koncentracijsko taborišče ni taborišče za debeljenje.

Bolni človek - to je človek, ki miruje.

Kljub vsemu odgovorite na pismo. Vzel na znanje.

Sporočil bom prihode.

Dejansko bomo storili potem to, kar se nam bo zdelo bolje.«

Koncentracijsko taborišče na kamporskem polju na otoku Rabu je obratovalo razmeroma kratek čas, dobrih 14 mesecev. In kljub temu je spravilo v grob na grozovit način tolikšno množico ljudi. Vzroka za to ni potrebno iskati. Nizanje misli in ugotovitev, ki smo jih slišali doslej, kažejo na mnoge vzroke.

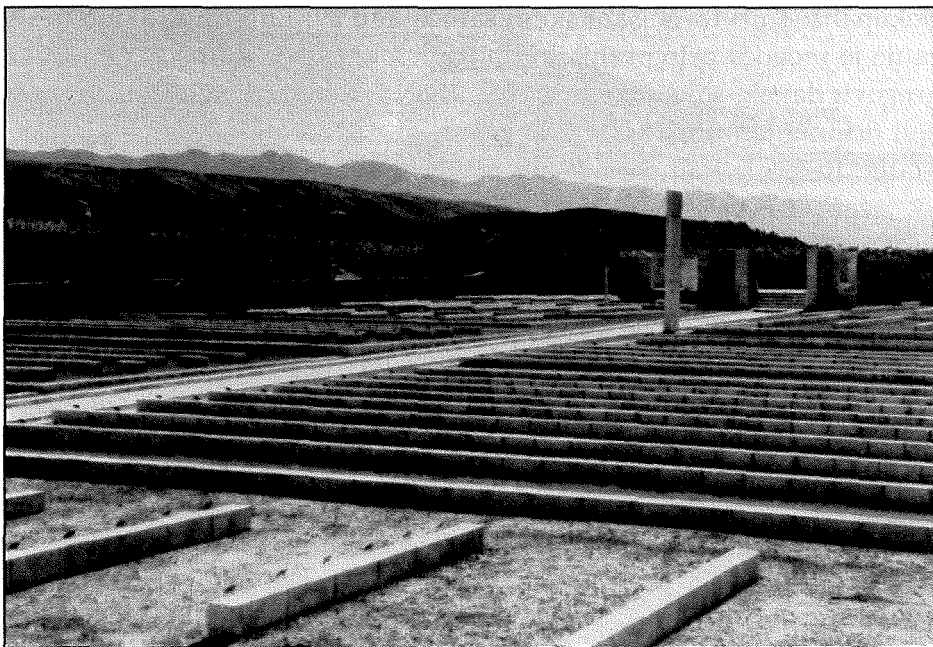
Prve žrtve, do katerih je prišlo že v mesecu avgustu 1942, to je nekaj iz prvih dni životarjenja za bodečo žico, so najbrž posledica neznosne vročine in popolnega pomanjkanja vode. Prevladovali so otroci, a smrt ni obšla niti odraslih. V času od 5. avgusta do vključno 26. avgusta 1942 je umrlo 19 ljudi. Vsi so bili pokopani še isti dan v skupni grob na

pokopališču pri frančiškanskem samostanu sv. Eufemije. Sámó umiranje je mogoče celo prehitelo Italijane. Da pa bo taborišče zahtevalo grozovit davek, so gotovo pričakovali ali celo načrtovali. Takoj so začeli pripravljati prostor za pokop umrlih na zelo veliki parceli kmeta Mahić Josipa iz Kampora 27. In tako so na tem pokopališču pokopali 27. avgusta prve tri žrtve. Leta 1968 so prekopali posmrtné ostanke prvih 19 žrtev in jih prenesli na skupno pokopališče.

Grobove so kopali tako, da so izgrebli dolg jarek in v začetku, ko je bilo umrlih še manj, polagali vanj tudi po več krst drugo vrh druge. V krsti sta bila dostikrat po dva mrliča, čeprav je bilo na križu napisano le eno ime. Mrliče so nosili interniranci. Krste so bile zbite iz surovih desk. Ljudje so se tega dela branili. Tudi sami so bili le še okostnjaki. Nositi na oguljenih ramah še kakršnokoli težo, pa je bil velik napor. Za kopánje in zasutje kanalov je bila določena stalna skupina internirancev, to je bilo delo na pokopališču.

V turobnih jesenskih in zimskih dneh in v morečem taboriščnem vzdušju je bilo silno žalostno gledati vsakodnevne pogrebne sprevede s po sedem, osem, petnajst, dvajset in celo tridesetimi krstami. Živi okostnjaki so nosili mrtve. Skozi špranje krst pa so številne uši silile s človeških trupel na ramena nosačev.

S povečanjem števila dnevno umrlih pa so prenehali pokopavati žrtve v krstah. Poslej so trupla polagali v izkopane kanale gola, drugo poleg drugega ter jih posuli z živim apnom. Bali so se pojava epidemije kolere, a ne zaradi internirancev, pač pa zaradi svoje 2.200 glave množice vojaštva. Polagali so tudi truplo na truplo. Tako je počasi, a vztrajno dobivalo pokopališče podobo, kakršno je imelo 11. septembra 1943 na dan osvoboditve internirancev iz tega koncentracijskega taborišča in jo ohranilo vse do leta 1953, ko je bilo urejeno. Pokopališče je bilo turobna enolična mrliška njiva z množico lesenih križev. Bilo je odsev životarjenja, hiranja in umiranja v koncentracijskem taborišču na kamporskem polju. Neskončno veliko površino zavzema. To se je pokazalo prav posebno ob ureditvi. Na kamnitih kvadrilih je bilo pritrjenih 1.079 bakrenih ploščic s številko groba in priimkom ter imenom žrtve. Vendar je bila od tega števila kar 101 ploščica prazna. Brez potrebe. Pod nekaterimi številkami je vodenih več žrtev.

Podoba pokopališča ob ureditvi leta 1953

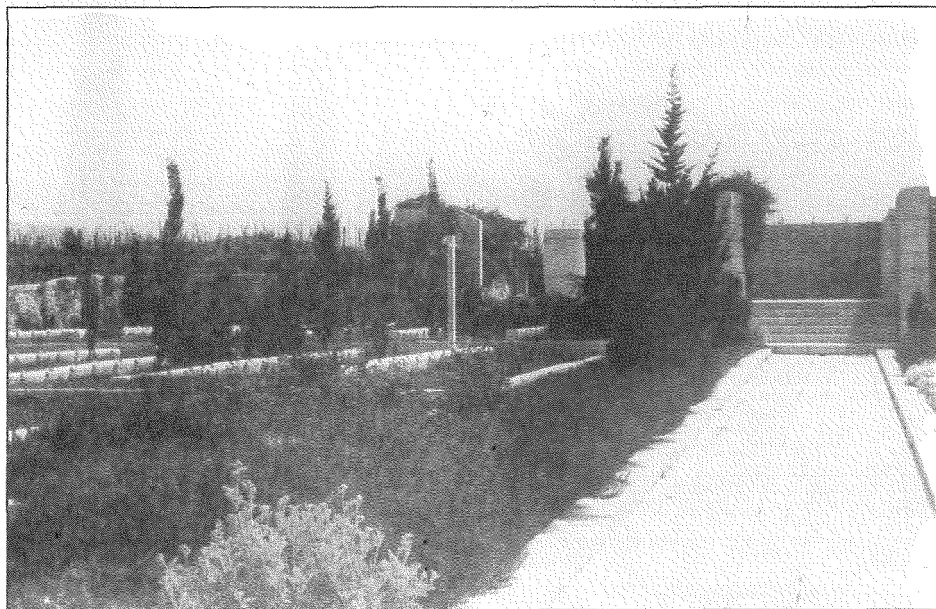
Ves povojni čas se govori in uporablja različno število žrtev koncentracijskega taborišča. Najbolj pogosto je uporabljeno število 4.641. Doslej je uspelo identificirati 1.477 žrtev. Toliko jih je na seznamu. Med transportiranjem z Raba v druga koncentracijska taborišča po Italiji pa je umrlo na Sušaku najmanj 26 internirancev. Tudi ti so žrtve koncentracijskega taborišča na Rabu.

Pokopališče je uredila vlada SR Slovenije ob sodelovanju vlade SR Hrvatske v letu 1953. Torej deset let potem, ko so nosili in vozili v ta peti sektor, kakor so imenovali pokopališče interniranci v moškem taborišču, svoje najdražje, za vedno, daleč od domovine, po zaslugi zakrknjenega fašista Vincenza Cuiulija.

Pokopališče je postalo spominski park, park miru, prostor solza in spomina na svoje, na prijatelje, na sotrpine iz dni trpljenja, na suženjstvo, na svobodo in izgubo svobode in domovine ter na neizprosno borbo za svobodno domovino.

Podoba pokopališča leta 1968

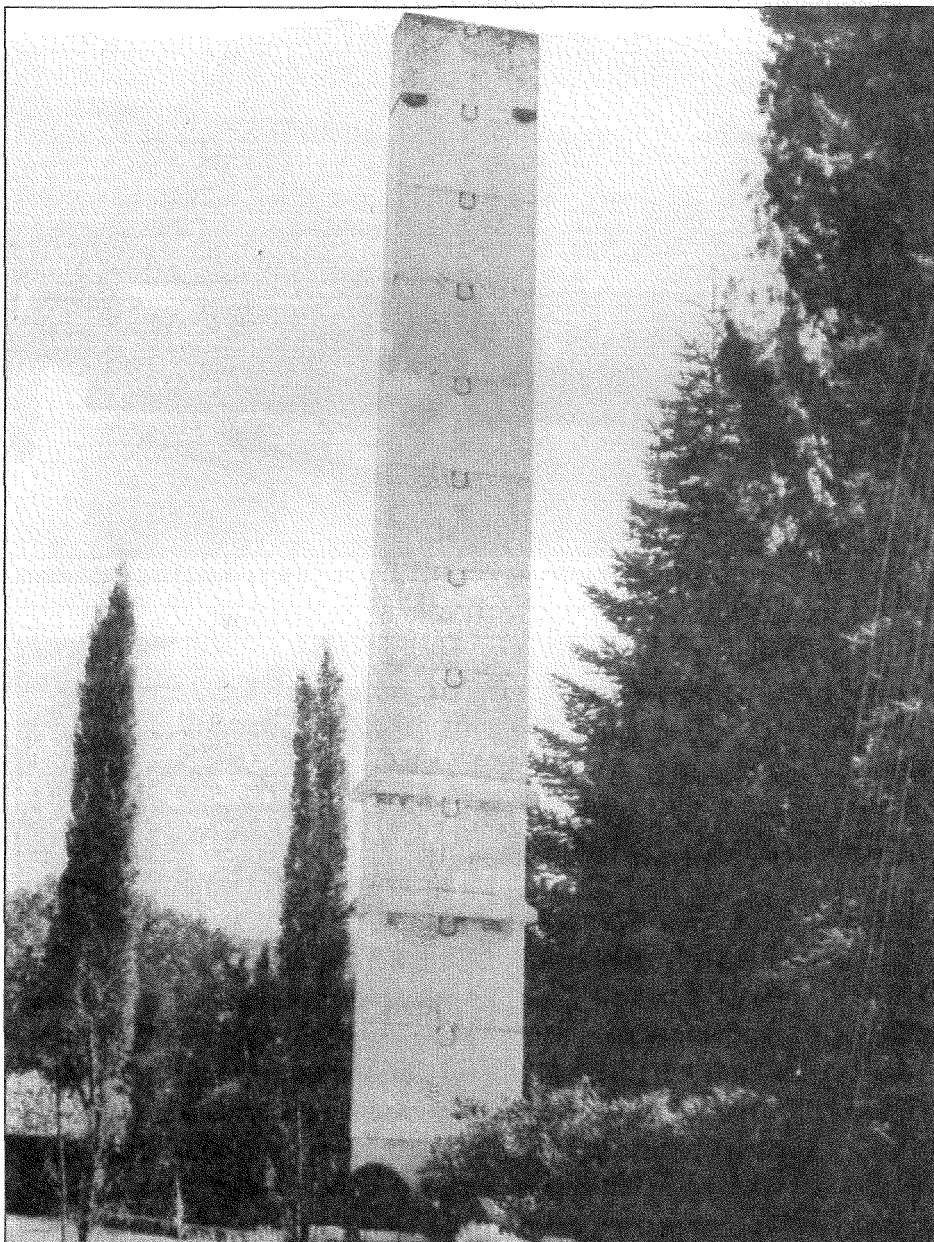

Pogled proti izhodu

Podoba pokopališča imamo pred seboj. Vhod zapirajo dvokrilna bakrena vrata. Stopili smo v preddverje. Pred nami je velika marmornata žara s prstjo iz domačih krajev. Simbol domovine. Za njo odprtina v zidu. Skoznjo pogled na pokopališče. Mesto mrtvih. Levo sta postavljena dva pilastra, simbola dveh narodnosti. Prvi, s hrvaško šahovnico, predstavlja hrvaške žrtve, drugi ima vklesana dva lipova lista, to je simbol Slovencev.

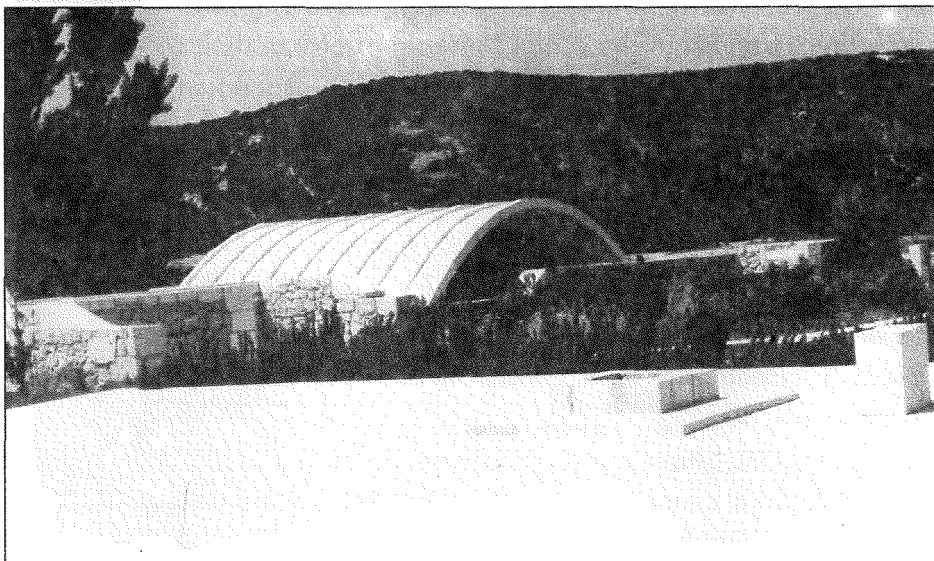
Stopimo naprej in spustimo se na stopnice. Mesto mrtvih. Levo in desno ploščica pri ploščici. Mesto mrtvih predstavlja pet oddelkov. Tudi taborišč se je vrstilo pet. Peto je pokopališče. V njem so ljudje ujeti za vedno. Le še spomin. Desno je oddelek A z 222 ploščicami; levo je oddelek B z 234 ploščicami, nato zopet desno oddelek C, v katerem je 208 ploščic, desno oddelek D in 196 ploščic ter zadnji oddelek F ter 196 ploščic. Poseben grob imajo prve žrtve koncentracijskega taborišča, ki so jih sem prenesli s pokopališča pri cerkvi Sv. Eufemije, na desni strani, 19 ploščic. Na levi strani prav na koncu pokopališča je poslednji dom 5 Judov. Ob robu ploščadi stojita dva stebra, simbol upora, večnosti. Ozremo se nazaj proti izhodu. Skozi odprtino v zidu. Pred nami je zopet žara s prstjo, simbol domovine. Mrtvim nedosegljiva. Odmaknjena je od njih.

Osrednji spomenik je obelisk.

Osrednji spomenik na pokopališču je obelisk

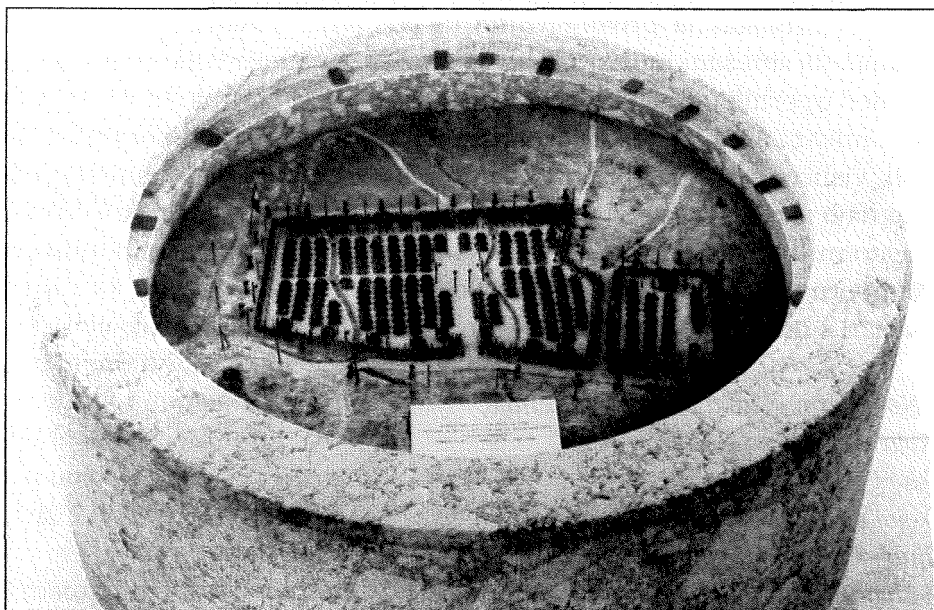
Na levi strani vidimo kamnito lopo - kupolo z dvema žarama in mozaikom profesorja Márija Preglja.

Pogled na kupolo

Mozaik Márija Preglja pod kupolo

Simbol žare pod kupolo z maketo sprejemnega in moškega taborišča

Simbol žare s ponaredkom biča in dokumenti o življenju v taborišču

Mozaik predstavlja prizore vojne in življenja v svobodi. Pozornost pritegneta shujšani moški telesi. Sta simbol smrtnega boja umirajočega in moč upornika, ki je raztrgal verige na uklenjenih rokah. Ob telesih so nanizani simboli fašističnega nasilja, kot so goreče hiše, mrtve živali, vislice, fašistična butara s sekiro. Nasprotje nasilja in smrti predstavljajo peterokraka zvezda, tovarniški dimniki in Triglav. Skozi mesto mrtvih nas vodi pot spominjanja na neko zgodbo. In to mesto v Kamporu nam pripoveduje zgodbo o smrti.

Na žari s prstjo iz domačih krajev je napis v hrvaškem jeziku:

*»Neka vam je laka ova gruda zemlje,
koja vas je hranila i branila
kao i ruke vaših majki
kojoj ste u teškom času
ljubeći je žarom sinovske ljubavi
i život dali.«*

Pilaster, simbol slovenske narodnosti:

*»Ker ni vas več,
zato ste vsepovsod,
saj smrt vas je
življenju darovala.«*

Pilaster, simbol hrvaške narodnosti:

*»Ako ti suze potamne vid
i rane potamne lice,
ne traži majko groba moga,
slobodna zemlja
živi je lik
živoga sina tvoga.«*

Plošča v zidu pri vhodu pod kupolo:

*»Slava vam, ki ste z ognjem v srcu in s prezirom v očeh bičani in zakovani
strahovali okupatorja tirana.«*

V podaljšku pokopališča na levi strani je prostor s klopjo iz marmorja, namenjeno počitku. Pot skozi pokopališče in misel sta nas utrudili. V tem prostoru je odkrila Židovska skupnost leta 1993 ploščo z naslednjim besedilom:

*9.9. 1943 je bil formiran na tem otoku
partizanski židovski bataljon rabski
in se je vključil v boj za svoje ljudsko dostojanstvo.*

*To ploščo odkriva v trajen spomin
vsem internirancem fašističnega*

taborišča Kampor

Židovska skupnost

Republike Hrvaške

Rab, 9.9.1993

Prostor mrtvih obvladuje obelisk z besedilom iz pesmi pesnika Iga Grudna Umirajoči, ki je bil sotrp in rabskih žrtev:

*»Ko pal je mrak na domovino,
po vseh vaseh so jih lovili
in sem gonili kot živino;
ker so svoj rodni dom ljubili,
umirat so na Rab prišli.«*

V predverju na levi strani na zidu sta pritrjeni dve marmornati plošči. Na prvi je tekst v slovenskem jeziku, na drugi pa v italijanskem in hrvaškem jeziku. Odkriti sta bili 12. septembra 1998. leta: »V spomin vsem tistim, ki jih je fašistična Italija v letih 1942-1943 internirala v tem taborišču in so tukaj trpeli in umirali.

Mednarodna fundacija »Ferramonti di Tarsia.«

Sedaj zapuščamo pokopališče, tako žalostni spomenik naše zgodovinske resničnosti. Sem se bomo še vračali. Projekt celotne ureditve pokopališča je izdelal z izrednim občutkom in strokovnim znanjem prof. inž. arhitekture Edo Ravnikar.

Kaj še spominja na kamporskem polju na nekdanje koncentracijsko taborišče?

Na desni strani ob podpornem zidu pri odcepu za Suho punto stoji spominski kamen, postavljen leta 1953, z napisom v hrvaškem jeziku:

»Tovariš, vstopaš v nekdanja fašistična taborišča smrti, v katerih je v letih 1942 in 1943 trpelo in umiralo od gladu več kot 15.000 Slovencev in Hrvatov, med njimi tudi veliko žensk in otrok. Leta 1943 so jim priključili tudi 2000 Židov.«

Pri vhodu v nekdanje moško taborišče, stoji spomenik, postavljen leta 1953, z besedilom v hrvaškem jeziku:

»Tukaj je taborišče, v katerem je v največjih mukah izgubilo svoja življenja največ internirancev. Vse večje fašistično nasilje je rodilo vse večji odpor. Tukaj je bil na pobudo komunistov ustanovljen odbor Osvobodilne fronte, organizirane vojaške enote, formiran taboriščni udarni bataljon in ustanovljena Rabska brigada.«

Člani taboriščnega odbora so nosili v sebi nekakšno moralno breme. Vedno so imeli pred seboj podobo dogajanja v III. - ženskem taborišču. Kajti tu je gorje doseglo svoj višek. Odbor je sklenil postaviti na tem tragičnem prostoru skromen, a hkrati dostojen spomenik. Obrnil se je s prošnjo na mnoga velika in manjša podjetja za prostovoljne prispevke na celotnem območju, od koder so ljudje trpeli na Rabu. Odziv je bil dober in v septembru 1988 je bil spomenik postavljen. Na njem je besedilo v slovenskem in hrvaškem jeziku: »Na tem polju je bilo v letih 1942-1943 taborišče smrti slovenskih in hrvaških otrok, žena in starčkov.«

Pot nas vodi naprej. Na levi strani ob cesti stoji spomenik, postavljen leta 1953. Na njem je napis v hrvaškem jeziku: »Na tem prostoru je stal nekoč fašistični stražarski bunker, ki je s svojimi uperjenimi mitraljezi in reflektorji podnevi in ponoči opominjal internirance na fašistično posurovelost in zločine, a hkrati budil željo po svobodi in borbi proti mračnjaštvu, trpljenju in krivicam.«

Tukaj je stal v času obstajanja koncentracijskega taborišča bunker s stalno posadko, kajti tu je bil tudi začetek vojaškega območja.

Obrnimo se nazaj proti Zalivu sv. Eufemije. Na levi strani je zanemarejeno polje, območje nekdanjega moškega taborišča. V podaljšku so lepe nove zgradbe, nekatere zgrajene kar na zidovih nekdanjih zidanih objektov. Tu je bila nekoč bonifika. V zidanih objektih so bile delavnice. Na desni strani, kjer so vidni ostanki betonskih korit, je nekoč stalo II. ali judovsko taborišče. Sestavljali so ga opečnati objekti s skupnimi umivalnicami. Ob koncu koruznega polja, v daljavi, sameva betonsko zidovje, ostanki stranišča.

In ko je uprt naš pogled v daljavo proti zahodu, proti visokim vitkim cipresam, vemo, da nas pot vodi prav tja, na pokopališče. Še predno pa zavijemo na levo, se nam odkrijejo med zelenimi bori kamnite zgradbe. Tu je psihiatrična bolnišnica. Zgradbe so gradili v letu 1943 delavci civili in interniranci. V njih naj bi bile prisilne delavnice za internirance. To je potrditev, da je bilo koncentracijsko taborišče na Rabu za italijanske okupatorje posebnega namena in pomena. Iz teh delavnic bi vodila pot le v dve smeri: na pokopališče ali v katero drugo koncentracijsko taborišče v Italiji. Razmere pa temu niso bile naklonjene. Interniranci v teh delavnicah niso nikoli delali.

Stalne grožnje komandanta taborišča s kaznovanjem, njegovo nepredvidljivo obnašanje in ravnanje, ko je brez vzroka ukazal taboriščnika privezati h kolu kar za nekaj ur, ker je ob trpinčenju užival, ali da bo segel po življenju ljudi za žico z orožjem, pretepanjem z bičem, so ustvarjale v ljudeh skrajno življenjsko stisko in zmedo. Medčloveški odnosi so skoraj prenehali. V taborišču je zavladal strahoten boj za preživetje, za ohranitev golega življenja. Na Rabu je bilo namreč taborišče smrti. V njem je vladal režim, ki je zaprtemu jemal sleherno upanje, da bo še kdaj živ prestopil žično ograjo, zastraženo z bunkerji in strojnimi. Za njo je životaril, stradal in umiral zlasti kmečki človek. Izobražencev je bilo malo. Kar pa jih je bilo, so bili v glavnem učitelji. To pa so bili možje, vajeni delati med ljudmi, z ljudmi in za ljudi. Prav oni so bili sposobni, čeprav sami pritisnjeni k tlom, vplivati tudi politično na zamorjeno množico okostnjakov, zlasti v začetku, da bosta šele zlom fašizma in zmaga NOV omogočila vrnitev v domovino.

Interniranci ne smejo pasivno čakati osvoboditev od drugih in vrnitev, ampak se morajo tudi sami politično in vojaško pripraviti na naloge ob zlomu italijanskega fašizma.

Tako je bila 5. januarja 1943 ustanovljena v I. ali moškem taborišču koncentracijskega taborišča na Rabu organizacija Osvobodilne fronte. Njen izvršilni odbor je bil osrednje politično vodstvo internirancev. V manj kot mesecu dni so bili vsi sektorji tega taborišča povezani v organizacijsko enoto. To je vodstvu OF omogočilo, da je lahko vzpostavilo prve ilegalne vojaške enote internirancev, ki so postale kasneje sestavni deli Rabske brigade. Njihovi pripadniki so podpisali prisego, da bodo v določenem trenutku izpolnili naloge, ki jim bodo zaupane. Tako je bil pravzaprav 5. januarja 1943 v taborišču ustanovljen udarni bataljon, iz katerega se je po kapitulaciji Italije razvila Rabska brigada. Za politično delovanje je bilo zelo pomembno v tem času zbliževanje in medsebojno zaupanje med Slovenci in Hrvati, poleti 1943 pa še z Judi. Začeti z delom je bilo težko. Poiskati je bilo treba zanesljive ljudi. In strogo paziti na konspiracijo. Vsako besedo in ukrep je bilo treba natanko pretehtati. Tudi majhna napaka bi bila lahko usodna. Delati pa je bilo treba vztrajno in brez omahovanja.

Organizacija udarnega bataljona se je ujemala z organizacijo moškega taborišča. Razdeljeno je bilo na štiri sektorje. In udarni bataljon je imel zato štiri čete. Vsak sektor je ustanovil svojo.

Posebno formacijo je predstavljal varnostni vod tridesetih borcev, ki je opravljal obveščevalne naloge. Zelo pomemben je bil tehnični vod. Italijani so imeli na otoku Rabu precej motornih vozil, električno centralo, vodovod in razne delavnice. Tehnični vod je imel nalogo vse to prevzeti, preprečiti sabotazo in poskrbeti, da bo vse normalno delovalo v korist internirancev.

V udarnem bataljonu je bilo stošestdeset borcev, v vsaki četi po štiri-deset. Četa je bila razdeljena na deset patrolj po štiri borce - vodja in trije borci.

Po opravljenem organizacijskem delu so izdelali načrt uporabe enot. Vsaka enota, vsaka patrolja je dobila svojo nalogo. Z njo je bil seznanjen poveljnik enote ali vodja patrolje. Židovska dekleta so obiskovala bolničarski tečaj. V Rabsko brigado so bila vključena kot bolničarke.

Za kapitulacijo Italije so zvedeli interniranci 8. septembra popoldne. Izvršni odbor OF se je takoj sestal in sporočil internirancem, naj vlada v taborišču popoln mir, naj se izogibajo vsemu, kar bi pri Italijanih izzvalo reakcijo. Na nepričakovani mir je hitro reagiral komandant koncentracijskega taborišča Vincenzo Cuiuli. S skupino častnikov je prišel v moško taborišče, ga prekrizaril, ukazal okrepiti posadke v bunkerjih ter uvedel strogo pripravljenost poveljstva in enot na celotnem območju taborišča. Naslednji dan je pozval na pogovor predstavnike internirancev. Mirno, a odločno so mu povedali, da niso več interniranci, da pa bodo po svoji svobodni odločitvi ostali še v taborišču. 10. septembra je taboriščno vodstvo OF poslalo na kopno delegacijo, da se poveže z najbližjim partizanskim štabom.

11. september je bil za internirance najpomembnejši dan. Razorožili so 2.200 glavo italijansko posadko na otoku Rabu. Z območja taborišča se je odpeljal v mesto Rab del varnostnega voda, poiskal karabinjerskega podpolkovnika Vincenza Cuiulija, ga aretiral in pripeljal v taborišče. Nekaj članov izvršilnega odbora OF se je s kamionom, ki ga je vozil interniranec, odpeljalo v mesto Rab. Tam so imeli skupno sejo z NOO Raba in z delegati NOV, ki so prišli s kopnega.

Sredi dneva, po kosilu, so pripadnike italijanskih enot, nameščenih ob taborišču, začeli odvažati v rabsko пристanišče, od koder naj bi ponoči odpotovali v Italijo.

Z zaplenjenim orožjem so se najprej oborožile enote udarnega bataljona, varnostni in tehnični vod. Vendar je bilo pri pripadnikih italijanskih enot kar precej upiranja, predno so predali orožje internirancem, ki pa so bili pri svoji zahtevi nepopustljivi.

12. septembra je potekal ves dan nabor. Več dni so popolnjevali enote in opremljali borce, dokler ni bila končno popolnjena vsa brigada. Poveljnik je postal Franc Potočnik, namestnik pa dr. Anton Vratuša. Prvi politični komisar je bil Jože Jurančič, sledila sta mu Franc Šlajpah-Aki in Krt Dobovičnik.

13. septembra zvečer je 120 borcev odplulo s tremi motornimi jadrnicami iz pristanišča v Rabu na otok Cres, kjer so razorožili tamkajšnjo italijansko posadko in zaplenili veliko količino popolnoma novega

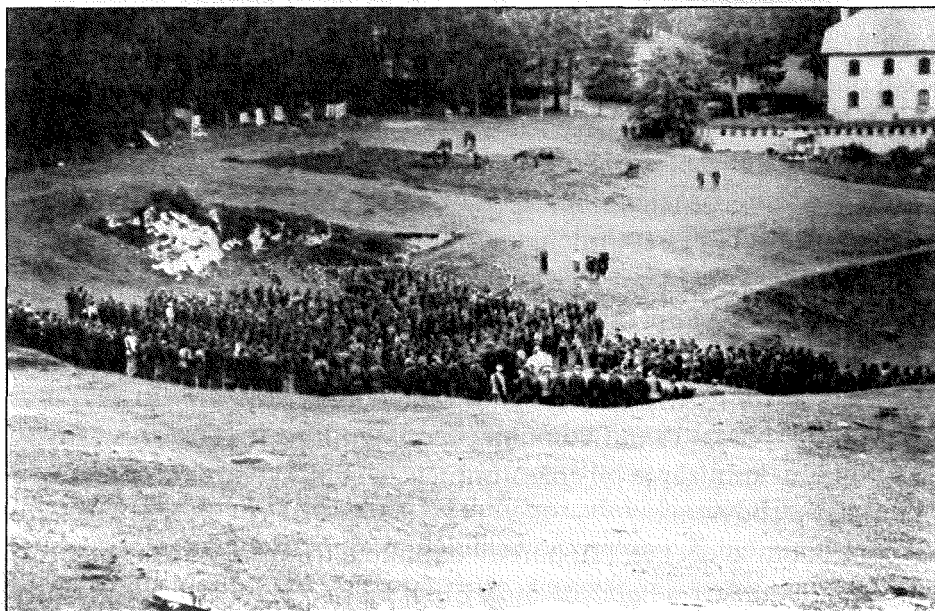
orožja. Ta uspela akcija je bila dotlej največja partizanska pomorska operacija na Jadranu.

Rabska brigada je v svoji formaciji štela 1700 borcev. Bili so odlično opremljeni in oboroženi. Razdeljena je bila v pet bataljonov. Peti je bil judovski. V svoji sestavi je imela tudi četo kastavskih Hrvatov.

Vzpostavljena je bila tudi zveza s kopnim. Komandant XIII. primorsko-goranske partizanske divizije, Veljko Kovačević, s poveljstvom v Novem Vinodolu, je poveljstvu Rabske brigade obljubil parnik, s katerim bodo prepeljali enote brigade na kopno.

16. septembra ob 17. uri je bila komemoracija na pokopališču žrtev koncentracijskega taborišča in poslovitev od njih.

Čas odhoda z Raba je prišel. 16. septembra zvečer je parnik priplul v rabsko пристanišče. Prvi je zapustil otok udarni 1. bataljon. 17. septembra je odrinil 2. bataljon. Z njim so odpeljali tudi vojnega zločinca Vincenza Cuiulija. 18. in 19. septembra so z dvema parnikoma prepeljali še 3., 4. in 5. bataljon Rabske brigade, nazadnje pa še neborce in obnemogle taboriščnike sotrpine.

Rabska brigada, postrojena na Mašunu

Politični komisar Rabske brigade Franc Šlajpah-Aki govori borcem pred svečano prisego

Z ukazom poveljnika Veljka Kovačevića se je 5. židovski bataljon ločil od Rabske brigade in se priključil VIII. bosanskemu korpusu. Židovska dekleta pa so se odločila oditi v Slovenijo kot bolničarke v prvih štirih bataljonih.

V tistih dneh je doživela Rabska brigada še poseben epilog. V skrajnem obupu si je v zaporu v Crikvenici sodil sam in si končal življenje Vincenzo Cuiuli. Z britvico si je prerezal vrat. Njegovo truplo so prepeljali nazaj na Rab in ga zagrebli blizu vhoda na pokopališče - na kraju njegovih zločinov. Kasneje so na osnovi meddržavnega dogovora opravili prekop in ga odpeljali v Italijo.

Borci Rabske brigade so zaprisedli 25. septembra 1943 na Mašunu pred verskim referentom XIV. divizije NOV Slovenije Jožetom Lampretom. Tu jih je pričakalo poveljstvo NOV in PO Slovenije. Že prve bojne naloge pa so pokazale, da mnogi borci ne zmorejo večjih naporov. Zato so na podlagi odloka Glavnega štaba NOV in PO Slovenije 3. oktobra Rabsko brigado razpustili, njene borce pa razporedili v glavnem v

Borci Rabske brigade izrekajo svečano prisego pred verskim referentom XIV. divizije NOV Slovenije Jožetom Lampretom

Namestnik komandanta Rabske brigade, dr. Anton Vratuša, govori borcem o pomenu NOB

enote XIV. divizije. Številni trpini koncentracijskega taborišča na Rabu so darovali svoje življenje kot borci enot NOV za dokončno osvoboditev zaslužjene domovine.

Pokopališče žrtev koncentracijskega taborišča na Rabu

Na Rab vodita ljudi ljubezen in spoštovanje, da iščejo v tem spominskem parku sled za svojimi dragimi, ki so se izgubili v množici imen.

Takoj po koncu vojne, v letu 1946, so potovale na Rab prve skupine mladink in mladincev, zlasti s tistih območij, od koder je bilo največ ljudi na Rabu in je taborišče zahtevalo največ žrtev. Te prve skupine so sestavljali predvsem nekdanji interniranci, ki jih je le preselitev v druga taborišča rešila smrti na Rabu in jim je bilo tukajšnje trpljenje še povsem sveže, in otroci umrlih na Rabu. Tako so postali nekdanji interniranci vodiči po kamporskem polju ter razlagalci in pričevalci grozot, kakršnim so bili izpostavljeni ljudje za bodečo žico.

Veličastno, a trpko podobo je imelo pokopališče v septembru 1953. leta, ko je bilo urejeno. Koliko mladih življenj, koliko družinskih sreč je tukaj pokopanih po zaslugi okupatorjev tako prezgodaj in tako daleč od doma! Tedanja slovenska oblast, predsednik republiške skupščine je bil Miha Marinko, je organizirala v sodelovanju z Zvezo združenj borcev svečano žalno slovesnost, združeno z odprtjem pokopališča. Iz Slovenije sta odpeljali dve vlakovni kompoziciji. Ena je odpeljala iz Metlike, druga pa iz Kočevja. Na posameznih postajah so pripenjali nove vagone. Z Reke je bil organiziran prevoz z ladjami, da so pripotovali na Rab hkrati vsi udeleženci slovesnosti. Vodje skupin so bili v glavnem prosvetni delavci, predvsem učiteljice. Že doma so pobrali prgišče zemlje od vseh, ki so jim svojci umrli na Rabu. Pred uradnim odprtjem pokopališča, kar je opravil predsednik skupščine Miha Marinko, so vodje skupin to zemljo vsuli v veliko marmornato žaro v preddverju pokopališča. V tem trenutku je postala žara simbol domovine. Nato je Miha Marinko uradno odprl dvokrilna bakrena vrata urejenega pokopališča.

Kdor je bral o poplavi na Rabu v noči z 29. na 30. september 1942 ali je to strašno noč sam preživel kot interniranec za bodečo žico, ko sta se

razlegala od zaliva do zaliva in še dlje vpitje in jok obupanih in nemočnih žensk, otrok in starcev, ki jih je zalivala voda, je to noč podoživel lepega sončnega septemberskega dne enajst let pozneje. Nestrpna, vsaj 2.000 glava množica je pred zaprtimi vrati čakala trenutek, ko bo lahko stopila na prostor, kjer so našli poslednji dom mnogi starši, otroci, sorodniki, prijatelji, žrtve fašističnega nasilja. Ljudje so se dušili v joku. In jokali niso samo nekdanji interniranci in svojci žrtev koncentracijskega taborišča, jokalo je vse. Tedaj je vsakdo lahko dojel, kaj je bil »Rab« in kaj bo »Rab« ostal v zgodovini slovenskega človeka. Neomajno je bilo upanje, da bodo našli grob svoje drage osebe. To pa ni bilo uresničljivo zaradi množice udeležencev in zaradi množice ploščic z imenom in priimkom žrtve. Zaradi brezuspešnega iskanja so bili mnogi globoko prizadeti in razočarani.

Uvodnemu delu je sledil kulturni program.

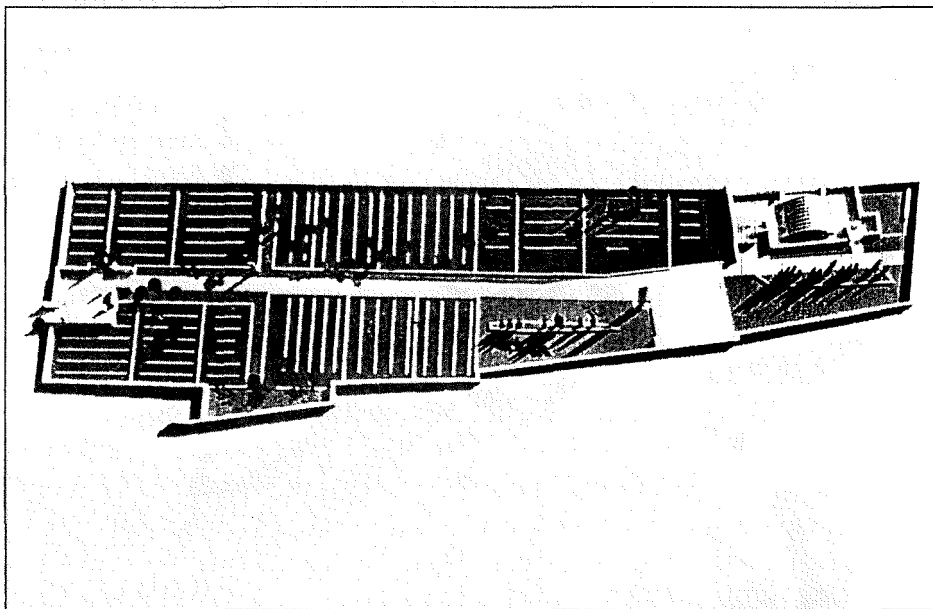
In vsa naslednja leta so romale na Rab skupine mladih. Mnoge osnovne in srednje šole z najbolj prizadetih območij Slovenije so peljale na končni izlet svoje učence in dijake prav na Rab. Pri pouku so skozi učno vzgojni proces spoznali grozote, ki so jih doživljali njihovi najbližji v najbolj usodnem času za obstoj slovenskega naroda. Ta obisk je razodeval vsebino pouka, ko šola ni le izobraževala, temveč je mladi rok tudi vzgajala v globokem spoštovanju do svobode, do žrtev in njihovega trpljenja ter žrtvovanja za svobodo.

Obiskovalci pokopališča žrtev koncentracijskega taborišča so bili vedno kritični in svojci tam umrlih prizadeti, če ni bilo pokopališče primerno urejeno. Svoje vtise in razpoloženje so izrazili v knjigi vtisov, ki jo je hranil oskrbnik pokopališča Mahič Josip. Z iskrenim spoštovanjem in s preprosto kmečko preudarnostjo je oblikoval ogromno mrliško njivo v spominski park.

Zaradi slabih prometnih zvez, saj so bili za obisk Raba potrebni trije dnevi, potovalo se je lahko le z ladjo z Reke, poslej spominskih slovesnosti ni bilo do leta 1968. Tedaj je bila že vzpostavljena trajektna povezava Jablanac s pristaniščem v mestu Rab. Od tega leta pa pripravi Taboriščni odbor Rab pri Zvezi združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije spominsko slovesnost vsako peto leto, tretje in osmo leto v

desetletju. Zbrani množici je doslej vedno spregovoril član taboriščnega odbora ali politični funkcionar. V kulturnem programu so nastopili priznani gledališki umetniki in enako uveljavljene glasbene skupine. Tako se letos spominjamo 65-letnice osvoboditve internirancev iz tega in drugih italijanskih koncentracijskih taborišč. Opravljena pa je še ena pomembna naloga. Na jekleni plošči so vklesana vsa doslej evidentirana imena žrtev koncentracijskega taborišča na Rabu. Jekleni plošči s 1.433 vklesanimi imeni je dodana plošča s 44 novimi imeni žrtev koncentracijskega taborišča na Rabu. Tu so oni, tu je njihov poslednji dom, pred njim stoji žara s prstjo iz domačih krajev, simbol domovine, njim nedosegljive.

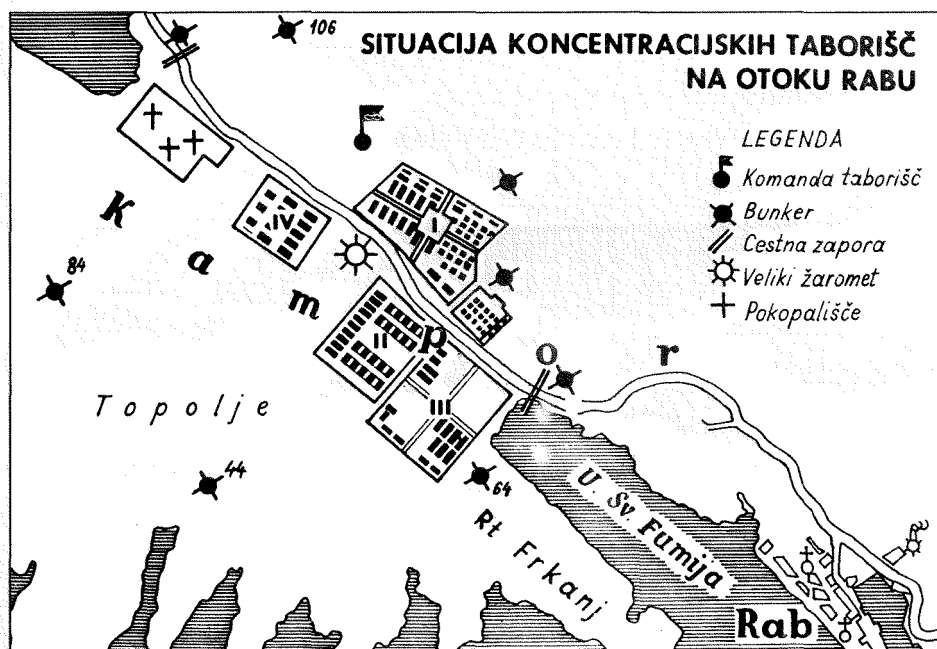
Na Rabu, 13. septembra 2008

Maketa ureditve spominskega parka avtorja, prof. Eda Ravnikarja

Za vrijeme drugog svjetskog rata, od 1939. do 1945. godine, nekadašnja je Kraljevina Italija, članica hitlerovske koalicije, napala i okupirala dio Slovenije južno od Save: glavni grad Ljubljanu sa širom okolicom, te područja Notranjske, Dolenjske, Kočevske i Bele Krajine. Talijanska okupacija tih područja trajala je od travnja 1941. do 8. rujna 1943. kada je Italija kapitulirala.

Nakon okupacije, slično kao na područjima Slovenije koje su zauzele njemačke i mađarske okupacijske snage i na talijanskom okupacijskom području započeo je oslobodilački rat koji se brzo širio i dobivao sve veću i brojniju potporu stanovništva. Radi toga i radi opće protunarodne politike fašističke Italije prema slovenskom narodu, talijanske su vlasti sve stanovnike koji su bili pod sumnjom za sudjelovanje u pokretu otpora i one koje su u svojim planovima namjerovali raseliti i uništiti, počeli proganjati i odvoditi u koncentracione i druge logore osnovane na području Italije: Gonars, Visco, Treviso-Monigo,

Raspored logora

Padova-Chiesanuova, Renicci. Najgori od svih talijanskih koncentracijskih logora bio je osnovan na okupiranom otoku Rabu.

Otok Rab pripada skupini kvarnerskih sjevernojadranskih otoka. Po svojim prirodnim ljepotama i bogatom raslinju, najrasprostranjenijeg crnog bora i masline koji imaju ljekoviti učinak na organe za disanje, ovaj otok nudi sve uvjete za prirodno klimatsko lječilište i oporavište. Rab je mjesto za odmor i opuštanje jer je to jedan od najljepših otoka na Jadranskom moru. Taj lijepi otok je za vrijeme drugog svjetskog rata doživio sudbinu velikog i po zlu poznatog koncentracijskog logora. Tu žalosnu istinu napisao je internirac, pjesnik Igo Gruden u pjesmi "Otok Rab" u kojoj je, između ostalog, zapisao:

Prijevod:

*"Otok Rab, u zelenju trt,
oljk in pinij med zalivi,
mnogim dal si strašno smrt,
u srcu nosimo jo živi".*

*"Otok Rab, u zelenilu loze,
maslina i pinija među dragama,
mnogima si dao strašnu smrt,
u srcu nosimo je živi."*

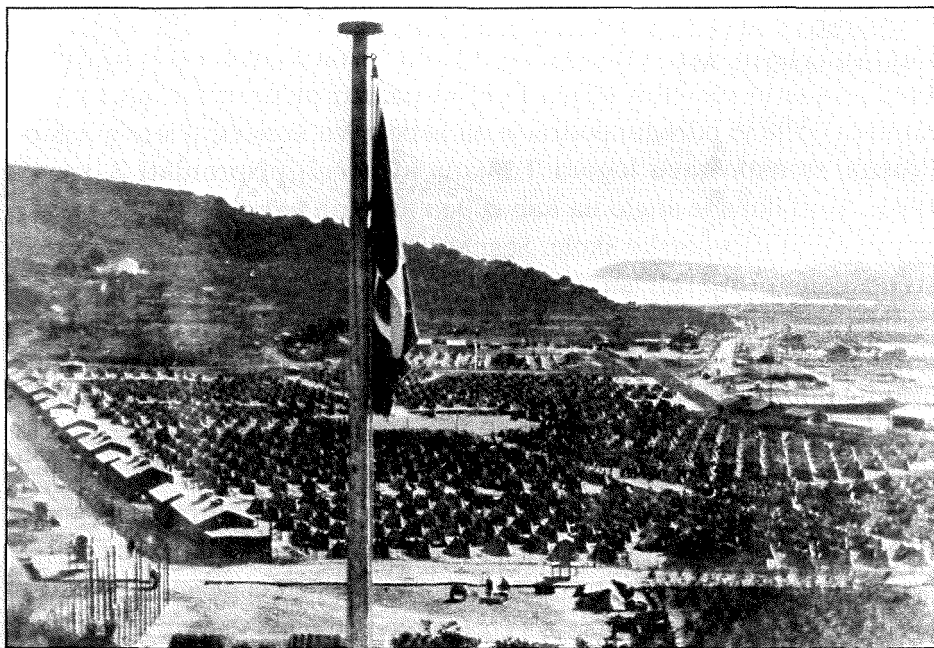
Taj usud otoka Raba i mnogo tisuća interniraca započeo je 26. lipnja 1942., kada je na Otok stigao neki talijanski pukovnik i uputio se u Kapor, gdje je odredio područje za uspostavu koncentracijskog logora. Prostor za uspostavu logora Talijani su počeli pripremati 2. srpnja 1942.. Toga dana je stiglo na Rab 200 talijanskih vojnika i smjestilo se u šatore ispod kampske škole. Šesnaest obitelji u neposrednom susjedstvu škole protjerali su iz njihovih kuća i prepustili ih vlastitoj snalažljivosti. Stanovništvu su naredili da odmah pospremi ljetinu s polja. 3. srpnja su mobilizirali 300 mještana za radove na širenju i utvrđivanju ceste od Raba do Katora. 6. srpnja započeli su kamionima dovoziti građevinski materijal. Ljudi tada još nisu znali što će se graditi na njihovom polju.

7. srpnja 1942. na sastanku u Ljubljani general Roatta je izvjestio: "Više zapovjedništvo pripremi je logor na Rabu sa šest tisuća mjesta pod šatorima. Pored toga biti će pripremljen logor za deset tisuća mjesta u kojima će se moći boraviti i zimi. Logor će biti izgrađen približno u roku dva mjeseca".

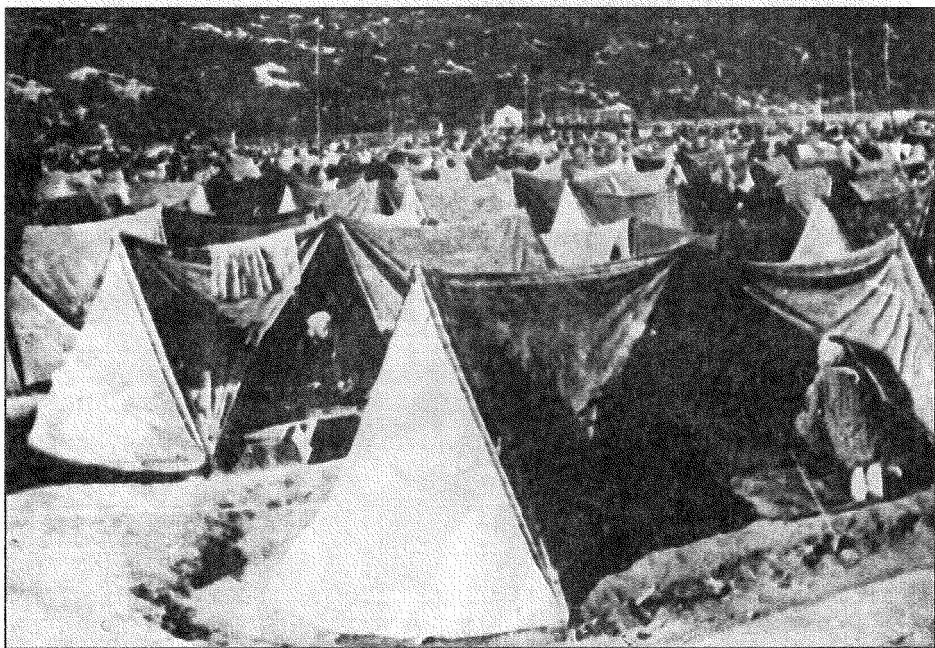
Za logor su odredili polje između zaljeva Sv. Eufemije i kamporskog zaljeva do koga je vodio uzak i slab put.

Logor je bio sastavljen od sljedećih jedinica i to prema redu nastanka: Prijemni logor ili Bonifika, I. ili muški logor, III. ili ženski logor, II. ili židovski logor, IV. logor ili kaznene radionice. Muški i Ženski logor bili su podjeljeni na četiri dijela. U Muškom je bio na sredini veći prostor za različite preglede i zborove, internirci su ga nazvali Trg gladi (Trg lakote).

Logor na Rabu je nastao izvanredno brzo, zato su i uvjeti za život u njemu bili izvanredno loši, bez osnovnih pretpostavki za stanovanje i preživljavanje i ispod svakog ljudskog dostojanstva. Prvi internirci su morali sami postavljati šatore i kopati septičke jame. Koncentracijski logor na kamporskom polju bio je značajno mjesto za uništavanje ljudi. Prvi transport interniraca je stigao 27. srpnja 1942. To je bila skupina od 170 Slovenaca starih između 18 i 45 godina. Sljedeći dan, 28. srpnja, stigla su dva transporta, jedan muški i drugi mješoviti. Činile su ga ci-

Logor za muške, u daljini Bonifika

Logor za žene, djecu, starce i invalide

jele obitelji iz Bele Krajine. Sljedećih dana i tjedana dolazili su novi i novi transporti sve do sredine listopada kada je u logoru bilo najviše ljudi. Mnogi transporti nisu imali popis ljudi već uglavnom broj pa nije čudno da se nikada nije znalo koliko točno ljudi ima u Logoru.

Kroz Logor je prošlo oko 15 000 interniraca. Od toga je bilo oko 2/3 Slovenaca i oko 1/3 Hrvata iz Gorskog Kotara i Kastavštine.

Mnogo ljudi, kojima je na silu oduzeta sloboda i koji su istjerani iz svojih domova, nije bilo nigdje evidentirano. To je bio odraz potpunog ljudskog poniženja i oduzimanja dostojanstva. Čovjek je bio samo brojka. Bilo je to utvrđeno odmah po dolasku interniraca u Prijemni logor. Tu su internirce popisali i ošišali, oduzeli im sav novac i vrijedne predmete. Očeve su odvojili od obitelji i poslali ih u Muški logor koji je nastajao usporedno s Prijemnim logorom. Ženski logor, u kojem su bile majke s djecom, invalidi i muškarci stariji od 70 godina, nastajao je u vremenu od 15. kolovoza do početka rujna 1942.. Do tada su, barem stariji internirci, gajili nadu u povratak kućama jer je u Prijemnom i

Djeca u logoru na Rabu

Muškom logoru ponestalo prostora. Kada su vidjeli kako talijanski vojnici i muški internirci uništavaju nedozrela polja na suprotnoj strani puta, dovoze bodljikavu žicu, drvene stupove i stražarnice postalo im je jasno da se za njih gradi novi logor. Tako se u njima polako gasila nada u povratak. Zavládala je i smrtonosna sumnja u skori povratak. U nemogućim uvjetima življenja na žarkom ljetnjem suncu, bez hladovine na cijelom području logora, pod zagrijanim šatorskim platnom, bez vode uz mizernu hranu, donijeli su uskoro i prvu žrtvu. Bilo je to dva mjeseca staro dijete Viljem Malnar iz sela Žurge, općina Osilnica, koji je umro 4. ili 5. kolovoza. Pokopan je 5. kolovoza na seoskom groblju uz Franjevački samostan sv. Eufemije. Slijedile su nove žrtve i njihov je broj brzo rastao.

Internirci su živjeli u šatorima. Bili su to otpisani vojni, poderani, potpuno dotrajali šatori. Jedan je šator bio namjenjen za četiri čovjeka, a Talijani su ih nagurali 6 do 8. Budući da je logor bio postavljen na rani-

je obrađivanom polju, između šatora je po kiši nastajalo duboko blato, a po suhom nesnosna prašina.

Životne prilike bile su još gore u ženskom logoru jer je, pored svih ostalih neprilika, bio postavljen na propuhu.

Jedan od najtežih dana, odnosno noći bio je za internirce u Logoru 29. na 30. rujna 1942. Malo prije pola noći počeo je puhati jaki vjetar, zatim se doslovno izlilo iz oblaka. Voda je preplavila veći dio logora i nastala je bujica koja je sobom nosila i nemoćnu djecu otrgnuвши ih iz isto tako nemoćnih ruku majki.

Otokom Rabom i Koncentracionim logorom zapovjedao je karabinjerski potpukovnik, fašistički fanatik Vincenzo Cuiuli. U svojim je rukama imao civilnu i vojnu vlast. Čim bi se pojavio u logoru započinjao bi svoje izživljavanje nad logorašima na vrlo grub i ponižavajući način. U javnim govorima prijetio je streljanjem i vezivanjem na kolo. Govorio je da samo od fašista ovisi da li će internirci imati bilo kakva prava. Za svoje vladanje i izjave nije nikome odgovarao. U njegovoj kancelariji visjele

Komandant logora karabinjerski potpukovnik Vincenzo Cuiuli

su fotografije s prizorima iz logora, tako je mogao i na taj način uživati u stradanjima, umiranju i ponižavanju nesretnih ljudi. Svojim je zločinačkim postupcima pogazio osnovno ljudsko pravo, pravo na život.

Ukupno područje koncentracionog logora bilo je vojno. Civilne osobe mogle su se na njemu zadržavati jedino uz propusnice. Bilo je dobro osigurano utvrđenim bunkerima i stalnom posadom u njima. Zapadno od I. ili muškog logora bio je na manjoj uzvisini posebno utvrđen bunker sa strojnicom i okretnim reflektorom. U njemu je bila ljubičasta svjetlost, koja je od mraka do zore "klizila po moru" šatora kao slutnja straha, beznađa i smrti.

Internirani su bili ljudi svih starosnih dobi, čak i trudne žene. Upravo je to poseban dokaz kakav je zločin učinjen nad čovjekom, posebno nad još nerođenim.

U kolovozu mjesecu, a djelom i u rujnu, mladi su se logoraši radali u šatorima u nemogućim uvjetima. Kasnije su roditelji odveli u vodili Rab, u improviziranu rađaonicu koja je bila uređena u najslabijem rapskom

Bunker s okretnim reflektorom

Djeca u privremenoj bolnici u hotelu Adria

hotelu Adria. Nakon nekoliko dana iscrpljene su se majke vraćale s novorođenčeta pod šatore. Na popisu umrlih je i trinaestero djece koji su rođeni i umrli na Rabu. U popis umrlih u koncentracionom logoru Gonars, koji je potpuniji od popisa umrlih na Rabu, upisano je 32 djece rođene na Rabu. Do sada je utvrđeno da ih je preživjelo osam. Rođeni na Rabu nisu bili upisani u matične knjige rođenih niti jedne župe, zato nije bilo moguće utvrditi koliko je bilo stvarno rođenih u ovom koncentracionom logoru. Možemo tvrditi da se je ovdje rodilo najmanje 53 djece.

Transporti su dolazili na Rab sve do srpnja mjeseca 1943. ali sve manji po broju ljudi. Prilikom raseljavanja "Gonarške bete" 30. 10. 1942. iz Gonarsa su na Rab doveli 122 interniraca, a u srpnju mjesecu 1943. po kazni su tada došli dr. Anton Vratuša i pjesnik Igo Gruden.

Najviše muke i jada su vidjeli i doživljavali internirci u III. ženskom logoru. Zašto? U tome su logoru životarili ljudi različite starosne dobi, od onih rođenih tu pod šatorom, do onih u devedesetim godinama koji su

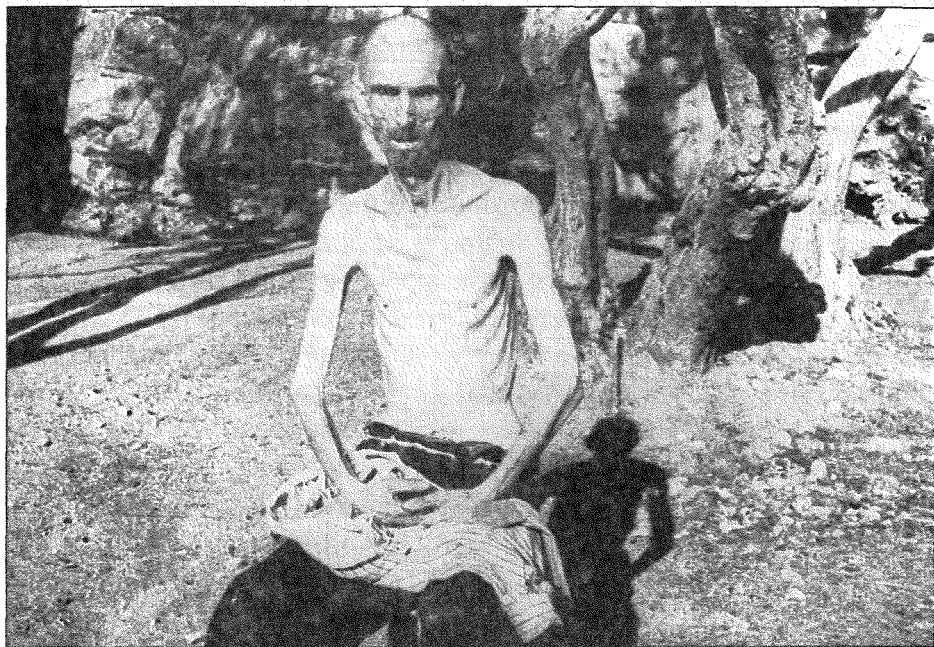

Od gladi pun vode i nabuhao internirac

zbog iznemoglosti i potpune iscrpljenosti ležali u šatoru pojedeni od ušiju i živi trunuli.

Nasilno odvajanje od doma i rodbine, oduzimanje slobode i ograničavanje životnog prostora na skromni prostor u šupljikavom šatoru, krajnje mizerna prehrana, nesnosna ljetna vrućina, pomanjkanje nade u sutra i u budućnost, ubijali su logorašima, bez obzira na starost, duhovnu i tjelesnu snagu. Ljudi su se zatvorili u sebe, u šatore i mnogi tu ostali zauvijek. Okupatori su programiranim načinom logoraškoga života pospješili njihovo tjelesno propadanje, brzo mršavljenje i pojavu različitih bolesti. Ljudski je organizam izgubio moć zadržavanja bilo kakve hrane u sebi. Dolazilo je do teških dehidracija tkiva i prestanka životnih procesa, a kao rezultat bilo je masovno umiranje.

Što je to u Koncentracionom logoru na Rabu bilo najteže i najstrašnije i kome? Teško je to reći. Sve je bilo strašno i to najvjerojatnije svima. Ipak je život najviše pogodio majke s djecom, a vjerojatno i očeve koji su bili odvojeni od njih. Patnja majki bila je neopisiva, posebno trudni-

Starac u logoru Kampor

cama. Još nerođenom djetetu majke su vidjele kraj. Kakva užasna bol. Mnoga djeca su ostala sama i mnoge majke ostale su bez svoje obitelji. Kako strašna zvijer može postati čovjek da dozvoljava takvo stanje i još ga pospješuje. Dijete nije moglo razumjeti da mora biti gladno jer mu mama nema što dati. Kod kuće je uvijek brinula o njemu. Ovdje je i ona gladna. Djeca su nemoćno promatrala propadanje i umiranje matere, a ona je nemoćno gledala propadanje i umiranje svoje djece. Stari ljudi su još više od gladi patili zbog strašne žeđi. Voda je bila dragocjena tekućina. Kakav apsurd, logoraši su trpjeli u vrućim kolovoškim i rujanskim danima strašnu žeđ, a otok Rab ima preko tristo izvora vode. Logor je oduzeo životnu snagu i onima koji su bili na vrhuncu snage i volje za životom. Čovjek je postao samo svoja sjena i uspomena na nakadašnje ljude. Obitelji su čeznule za svojim i strepile od loših vijesti koje su im stizale. Paketi od svojih najbližih te rođaka i prijatelja su raznim putevima stizali na Rab. Više puta nisu ni stigli u ruke onih kojima su bili namjenjeni. Ležali su u skladištu rapske pošte,

dok su njihovi naslovljeni primaoci umirali od gladi. Za vrijeme postojanja Logora stiglo je na Rab približno 70.000 paketa. Razdjeljeno je, i to sa velikim zakašnjenjem ili prekasno, približno 55.000. Početkom studenoga 1942. ležalo je u skladištu više od 12.000 paketa. Počeli su ih vrlo sporo dijeliti tek krajem studenog i početkom prosinca.

Za prehranu interniraca Talijani su odredili dnevno po osobi određenu količinu namirnica:

kruh	150 grama
tjestenine ili riže	66 grama
rajčice	15 grama
sočiva	20 grama
meso sa kostima	100 grama (2 x tjedno)
sir (stolni)	40 grama (5 x tjedno)
slanine ili ulja	13 grama
šećera	15 grama
nadomjestak za kavu	7 grama

Do pojasa goli i iscrpljeni čekali su svoj kraj u improviziranoj bolnici

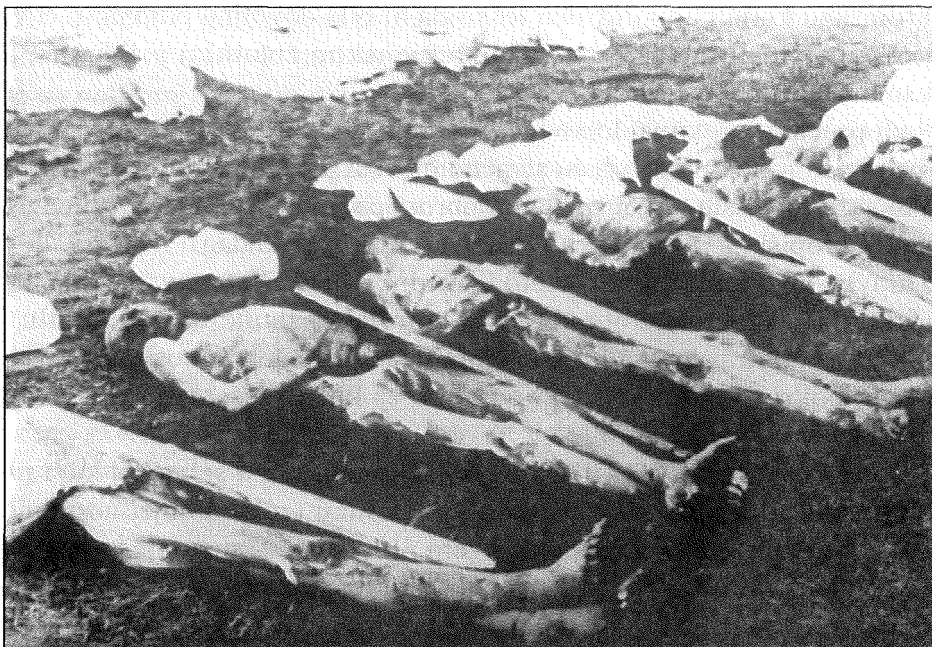
Propisana količina namirnica teško da bi bila dovoljna odraslom čovjeku u normalnim, stambenim i vremenskim životnim prilikama, a kamo li nekome u razvoju.

Radi prevara, prekupa, lopovluka i drugih nedostataka kod priprema i djeljenja hrane, internirci su stvarno primali još manje obroke od i onako skromne liste. Tako ni glavni obroci po količini nikada nisu odgovarali propisima. Rapski kruh je obično težio 7 do 9 dag.

Zdravlje logoraša rano je načeto užasnim uvjetima stanovanja pod šatorima. U šatorima je bio naramak smrvljene slame na golome tlu i prekratka, dotrajala vojnička deka, puna ušiju koja je mnogima služila, pored pokrivala i kao ogrtač, posebno za kišnih jesenskih i zimskih dana jer drugo nisu imali.

Svojevrсна "ustanova" bila je logorska ambulanta u seljačkoj kući na obromku brijega. Bolesnici su ležali u hodniku i u konobi jednostavno na podu jer je nedostajalo kreveta. U konobu su smještali teže bolesnike kojima se život već gasio. Da bi jadnika primili u ambulantu trebalo je moliti.

U rujnu mjesecu su radi povećanog broja roditelja morali preurediti hotel Adriu, najslabiji hotel na Rabu, u improviziranu bolnicu. U njemu su dvije sobe bile namjenjene roditeljama. U ostalim prostorima svoj su kraj čekala potpuno iscrpljena djeca. Početkom listopada, odmah po već spomenutoj strašnoj poplavi, preuredili su u privremenu bolnicu još i hotel Continental. Tako su pokupili u I. sektoru ženskog logora sve starce i mnoge starice, nakrcali ih na kamione i odvezli u hotel Continental. Otišli su zauvijek pred očima svojih najdražih. Ti iznemogli ljudi ležali su u krevetima goli, najčešće po dvojica u jednome. Posteljno rublje su mjenjali vrlo rijetko jer ga nije bilo. Iz Muškog logora su u dolazećoj jeseni i u zimi, vrlo rijetko otpremali bolesnoga u privremenu bolnicu. Tada su drugovi svoga supratnika vozili do kamiona u kolicima za gnoj. Vozili su još jedva živoga čovjeka, živi kostur, punoga gnojnih smrdljivih rana, umazanog vlastitim izmetom i pojedenog od uši. Na takav su način mnogi mladići u najljepšim godinama dočekali svoj kraj u hotelu Continental. Ubrzo nisu za smještaj potpuno iznemoglih bila dovoljna ta dva hotela pa su, vjerojatno i na intervenciju međunarodne organizacije Crvenog križa, u

Posmrtni ostaci naših ljudi

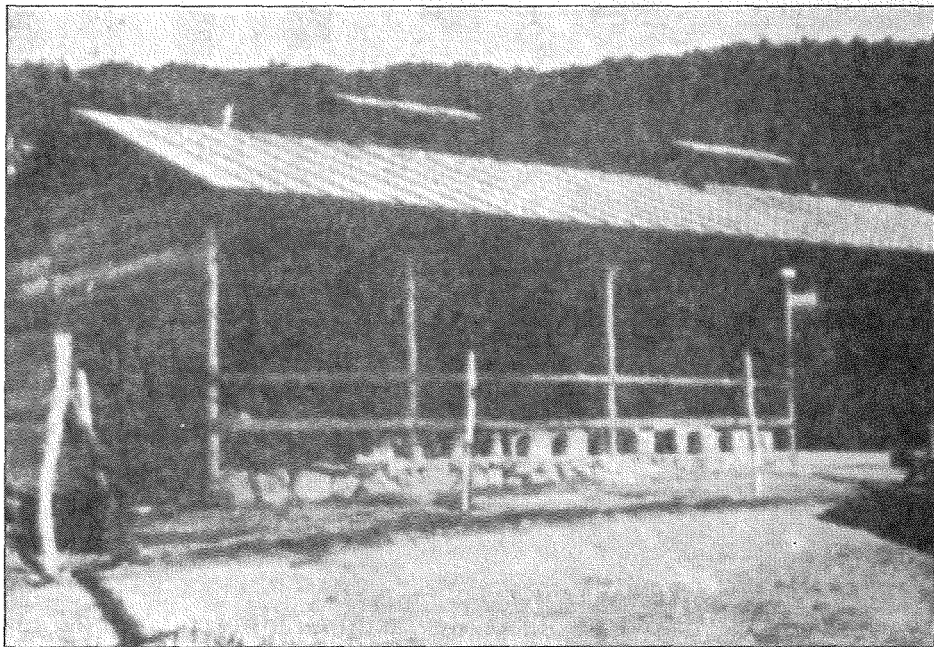
listopadu preuredili u bolnice još hotele Praha i Park, a po Novoj godini 1943. i najveći hotel Imperial. Ljekova niti toploga čaja nije ni bilo. Za pravu njegu iznemoglih i bolesnih nije bilo nikakve mogućnosti. Smrt je sve više kosila bolesnike. Po desetorica i više ih je umiralo na dan.

Približavanjem jesenjih dana, dolaskom kiša, vjetrovitog vremena s burom i jugom, zahlađenjem, naročito u drugoj polovici listopada i u studenom, stiglo je strašno iskušenje za internirce. Kako za one ispod šatora, tako i za one u privremenim bolnicama. Prvi su se stiskali u hladnim šatorima na zdrobljenoj slami, na golome tlu pod tankom vojničkom dekom, drugi u negrijanim sobama pokriveni isto tako samo jednom tankom dekom. Radi zastrašujuće smrtnosti postalo je u logoru neizdrživo.

Što je to spremalo ljude tako masovno u prerani grob? Od samog početka u Logoru je harala griža. Kasnije se zbog gladi i mraza pojavila zabuhlost, nazvana "gladna vodenica". Bolesniku je preko noći zatekao

obraz, oči ispod obrva uopće se nisu vidjele. Otekale su im ruke, noge i trbuh. Iscrpljeni i smršavljeli bolesnici bili su puni rana od ležanja u kojima su se izlegli crvi. Te rane, koje su nastale uglavnom na oba kuka, trtici i na lopaticama, prouzročile su za bolesnike strašne bolove. Internirce je dodatno mučila hladnoća. U studenom i prosincu su neki potpuno izgubili moć rasuđivanja. Nikakva budućnost, glad i mraz uništavali su psihu čovjeka. Ljudi nisu bili u stanju othrvati se naporima kojima su bili izloženi. Bolesnik je postao kost i koža, samo uspomena na nekadašnjeg čovjeka. Smršavio je toliko da ga je bilo teško prepoznati.

Hranu su pripremali u improviziranim pojatoma u svakom logoru posebno. Kuhali su u bačvama za benzin prerezanim na pola. U takvoj posudi trebalo je biti hrane za 90 ljudi. U "juhi" je plivalo ponešto, najviše dvadesetak makarona ili jedna do dvije žlice riže, sve drugo bilo je korjenje neke zelenjave i smrdljive repe. U ustima interniraca uvijek je bila riječ kruh. Povrh svega sa hranom se je i trgovalo, dakako na

Kuhinja u pojati

Logoraši na radu

račun uvijek gladnih interniraca. Hranom su trgovali talijanski vojnici, neki od "kapota" (vođa) sektora i desetara, te većina naših kuhara koje su izabrali Talijani. Obično su to bili ljudi kojima su oni vjerovali. Gladnim je ustima iz očiju sjajila samo pohlepa.

Danas teško možemo iz naše normalne situacije predstaviti život na tisuće interniranih u nemogućim uvjetima stanovanja, u više nego skromnoj odjeći, sa mizernom prehranom, daleko od doma, bez ikakvih prava, potpuno ovisnih o samovolji okupatorskih krvnika. Radi vjetra i mraza u hladnim šatorima bilo je skoro nemoguće očistiti se od gamadi. Rublje ljudi nisu mogli mjenjati jer ga nisu imali. Mnogi su se, pogotovo bolesni, predali očaju i nisu se više niti pokušavali očistiti. Tako su internirci morali, po volji fašističkog okupatora, ispiti kalež patnje do dna. Namjera je bila svima znana.

Fizički su poslovi, po mišljenju talijanske uprave logora, bili obvezni za sve internirce. Poslovi su bili raznovrasni. Gradnju zidanih zgrada izvodilo je poduzeće "Impresa Pardi". Radili su domaći zidari ali većina

radnika su bili internirci. Gradili su ceste, puteve po logoru i izvan njega, bunkere, uređivali okoliš komande, oficirskih i vojničkih baraka. U kolovozu i rujnu mjesecu 1942. morali su, zajedno s vojnicima, uništavati polje i postavljati Ženski logor. Tada su se ljudi vrlo nerado odazivali na posao. Svima je bilo jasno da uz takvu hranu i takve uvjete stanovanja neće moći izdržati. Talijani su za posao obećavali nagradu i još komad kruha kao dodatak hrani te povremeno čašu vina. Već u rujnu 1942. s tim poboljšanjima su prestali. U jesen, u listopadu i studenom, kada je postalo hladnije i vjetrovito, ljudi su radili s poteškoćama. Bili su slabo odjeveni pa ih je dosta obolilo i umrlo od hladnoće. Internirci su dobili radne iskaznice. Na istu iskaznicu, koja je glasila na jedno ime, radilo je više radnika, a knjižica je kružila iz ruke u ruku. Ljudi su ubrzo shvatili da Talijani napravljene poslove neće platiti. Pokrali su novac koji su morali platiti internircima za izvršene radove. Odjeća i obuća im se poderala, a zamjene nije bilo. Najveća podlost u iskorištavanju interniraca bila je upravo ta da internircima nisu zamje-

Dolazak interniraca s djecom u Bonifiku gdje ih pripremaju za odlazak u druge koncentracijske logore; studeni 1942

nili ni uništenu odjeću i obuću, a kamo li da bi poslom nešto zaslužili. Jedan od oblika uništavanja ljudi bio je i neplaćanje fizičkog posla ili drastično varanja na isplati tako mizerne plaće. Stalno moramo imati pred očima mršavog, do iznemoglosti iscrpljenog, slabo odjevenog čovjeka koji radi na vrućini, mrazu i vjetru, uvjerenog da će zaslužiti barem komadić kruha uz mizernu logorsku hranu.

U listopadu su Talijani ispraznili takozvanu "Gonarsku betu". Internirane muškarce su raselili u druge logore, a najviše u Renicci, zatim u Treviso-Monigo, u Padova-Chiesanuova i kao što je već prije navedeno 122 interniraca na Rab. Najvjerojatniji uzrok tome bio je uspjeti bijeg osam interniraca iz 22. barake u noći 30. na 31. kolovoza, kroz 60 m dugi tunel iskopanim pod zemljom. Saznanje da nije moguće potpuno pokoriti čovjeka, makar pritisnutog na tlo, najvjerojatnije je bio uzrok selidbe toga logora da se to više ne ponovi. Tako je taj muški logor u Gonarsu ostao prazan.

U te prazne barake su zatim Talijani započeli seliti internirce iz Raba. Najprije su praznili III. ženski logor. Započeli su u drugoj polovici studenog, a seljenje je potrajalo još cijeli prosinac 1942.. Da nije bilo toga, rapski bi koncentracijski logor u zimi 1942./1943. godinu, odnio još nekoliko tisuća žrtava. Potpuno iscrpljeni internirci su preseljeni iz šatora u barake obložene ljepenkom. Dobili su drugačiji krov nad glavom, imali su vode, dok su drugi uvjeti života ostali uglavnom isti. Te transporte činile su majke sa djecom i same žene rodbinski povezane, zatim su pored njih sastavljali još i "čisto muške" transporte iz I. muškog logora sve do kraja mjeseca prosinca. U siječnju 1943. su Rab napustila još dva veća muška transporta 6. i 14. siječnja u koja su bili uključeni muškarci koji su još djelom bili sposobni za transportiranje jer na Rabu ne bi preživjeli.

Kako su formirali transport? Započeli su u I. sektoru. Odredili su broj šatora od po osam osoba i tako su dobili potreban broj za transport. Dakle broj, a ne popis. Ljudi su pokupili svoju sirotinjsku imovinu i u koloni napustili svoj šator i Logor. Došli su na Bonifiku. Svu prtljagu morali su ostaviti na kupu, morali su se svući do gola da bi Talijani svu odjeću bacili u paru. Tada su matere ponovno doživjele šok jer su morale ispred svoje djece stajati gole dok su čekale svoju robu iz pare.

Izgled nekadašnjeg Ženskog logora ljeti 1943

U međuvremenu su se internirci okupali i to prvi put odkako su došli na Rab. Sljedeći dan su ih rano u jutro odvezli kamionima u rapsko пристаниште, ugurali na teretni brod koji je otplovio prema Rijeci, a onda vlakom do Palmanove.

Vrijeme je stalno bilo loše kao da se urotilo protiv tih nesretnih ljudi. Na Rabu je ostalo još oko 5.000 interniraca. Prevladavali su muškarci. Ostale su samo 43 djevojke koje su radile u krojačkim radionicama.

U III. ženskom logoru su šatore odmah porušili i nikada ih više nisu postavili na tom prostoru. Malo muškaraca, starijih od 70 godina, koji su ostali, ponovno su vratili u I. muški logor. Za neke je to bio spas jer su se vratili svojim sinovima s kojima su se, nakon kapitulacije, vratili kućama ukoliko su, naravno, preživjeli.

Na području III. ženskog logora započeli su postavljati, nakon Nove godine 1943., manje drvene barake, nazvane "ruske". U svakoj je bilo mjesta za 20 ljudi. Tada su se nešto popravili uvjeti življenja i u I. muškom logoru. Male vojničke šatore zamjenili su velikima. Svaki in-

ternirac dobio je dodatnu deku. Sve te promjene ipak su za mnoge došle prekasno. "Rab" im je već ispio i krv i snagu. Broj interniraca neprestano je padao radi velike smrtnosti i ako se je zdravstvena služba popravila. Mogli su se dobiti čak i najpotrebniji lijekovi. Brojno stanje Slovenaca, poslije travnja mjeseca 1943. se ustalilo na približno 1700 osoba, a Hrvata na oko 500.

Male "ruske" barake na području nekadašnjeg Ženskog logora nisu ostale prazne. 29. svibnja 1943. dovezli su tamo prvu skupinu od 591 Židova. U mjesec dana bilo ih je dovezeno na Rab oko 3.360. Došli su iz drugih civilnih logora, najviše iz logora u Kraljevicima. Nastanjeni su u opekotim zidanim objektima na području II. ili židovskog logora i u tim manjim barakama na području Ženskog logora.

Novosti i sliku o životu u koncentracijskom logoru na Rabu donijeli su u Domovinu logoraši koji su se vratili. Svi, bez iznimke, davali su znakove potpune iscrpljenosti zbog izgladnelosti i to: patološku mršavost, potpuni nedostatak masnog tkiva u očnim dupljama, sniženi krvni tlak, jaku isušenost mišićnog tkiva, natečene noge u kojima se skuplja voda, oslabljeni vid, nesposobnost zadržavanja hrane u sebi, povraćanje, grizu, jaki zatvor, smetnje u funkcioniranju, samopotrovanje usljed groznice i drugo.

Visoki komesar za Ljubljansku pokrajinu zatražio je da mu Vojna komanda javlja o svakom povratku interniraca radi lječničkog pregleda jer se bojavao da bi takvo stanje vraćenih interniraca moglo imati vrlo loše posljedice na zdravstvene prilike u Pokrajini. Tadašnji zapovjednik XI. armijskog korpusa Gastone Gambaro je na list, na kojem je bio pripremljen odgovor, zapisao primjedbu:

"Razumljivo i pravilno je da koncentracijski logor nije logor za debljanje.

Bolesni čovjek – to je čovjek koji miruje.

I pored svega odgovorite na pismo. Uzeo na znanje.

Javiti ću za prihod.

Stvarno ćemo poslije napraviti to što nam se bude činilo najbolje."

Koncentracijski logor na kamporskom polju, na otoku Rabu, postojao je razmjerno kratko vrijeme, oko 14 mjeseci. I pored toga spremio je u grob na grozan način veliku masu ljudi. Uzrok za to nije potrebno traži-

Izgled Groblja prije uređenja

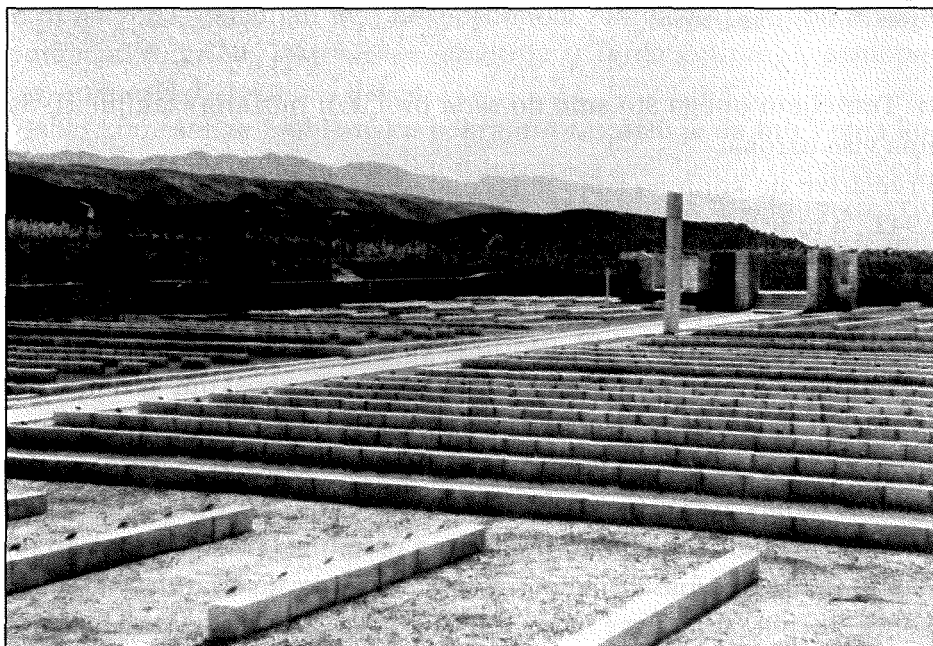
ti. Temeljem onoga što smo do sada pročitali možemo zaključiti, da ima više uzroka.

Prve žrtve do kojih je, kako je rečeno, došlo već u kolovozu mjesecu 1942., a to je dakako u prvim danima životarenja iza bodljikave žice, posljedica su najvjerojatnije nesnosne vrućine i pomanjkanja vode. Umiralo je najviše djece ali smrt nije zaobišla niti odrasle. U vremenu od 5. do 26. kolovoza 1942. umrlo je 19 ljudi. Svi su bili jednostavno pokopani još isti dan u zajednički grob na seoskom groblju pri Franjevačkom samostanu sv. Eufemije. Možda je mnogobrojno umiranje interniraca iznenadilo Talijane. Znali su da će logor uzimati tako strašan danak pa su vjerojatno očekivali, a možda i planirali pa su odmah započeli pripremati prostor za pokop umrlih na jako velikoj parceli seljaka Mahić Josipa iz Kampora 27. Tako su na tom groblju 27. kolovoza pokopali prve tri žrtve. Godine 1968 posmrtni ostatke pokopanih na seoskom groblju prenijeli su na ovo groblje.

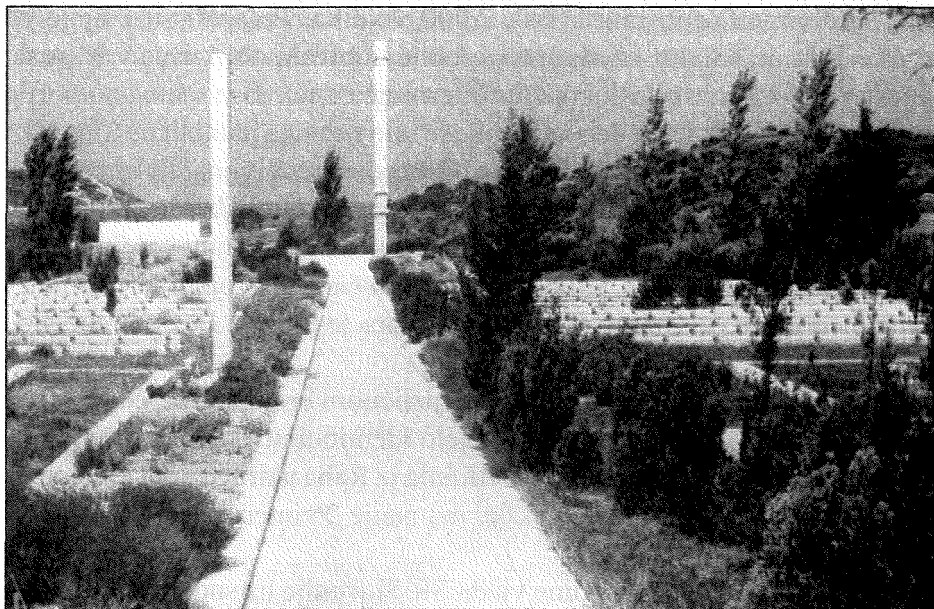
Grobove su kopali tako da su napravili dugi jarak i u početku kada je bilo malo umrlih, polagali u njega sanduke jedan na drugi. U sanduku su bila puno puta po dva mrtvaca iako je na križu bilo napisano samo jedno ime. Mrtve su nosili internirci. Škrinje su bile izrađene od sirovih dasaka. Ljudi su od tog posla bježali jer su i sami bili kosturi. Nositi na oguljenim ramenima i bilo kakav teret bio je veliki napor. Za kopanje i zasipavanje jarka bila je određena stalna skupina interniraca za poslove na groblju.

U turobnim jesenjim i zimskim danima i u ubitačnoj logorskoj atmosferi bilo je silno žalosno gledati svakodnevne sprovode sa po sedam, osam, petnaest, dvadeset, čak i trideset sanduka. Živi kosturi su nosili mrtve, a kroz daske sanduka su nebrojene uši navaljivale iz mrtvih tijela na ramena nosača.

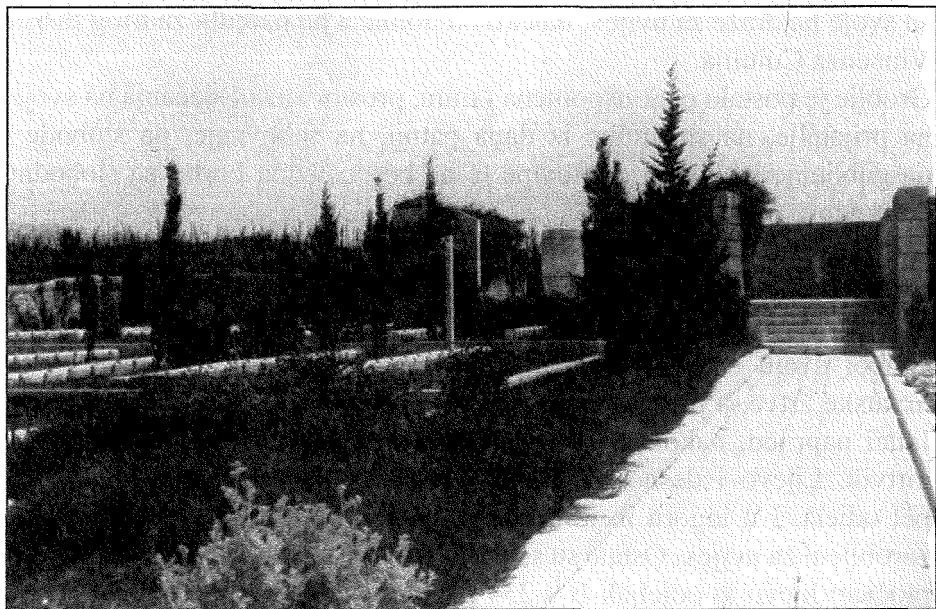
Svakodnevnom povećanjem umrlih, prestali su pokapati mrtve u sanduke. Tijela su gola polagali u iskopane jarke, jedno pored drugoga, a na kraju bi ih posuli živim vapnom. Bojali su se epidemije kolere ali ne

Izgled Groblja u tijeku uređenja 1953

Izgled Groblja 1968. godine

Pogled prema izlazu

radi interniraca nego radi svojih 2.200 vojnika. Polagali su i tijelo na tijelo. Tako je polako, ali sigurno, groblje dobivalo oblik kakav je imalo 11. rujna 1943. na dan oslobođenja interniraca, a takvo je sačuvano sve do godine 1953. kada je uređeno. Groblje je bilo turobna jednolična mrtvačka njiva sa mnoštvom drvenih križeva. Bilo je odraz življenja i umiranja u koncentracionom logoru na kamporskom polju. Groblje zauzima veliku površinu. To se posebno pokazalo prilikom uređenja. Na kamenim blokovima je učvršćeno 1.079 bakrenih pločica sa brojem te imenom i prezimenom žrtve. Od toga broja 101 pločica je prazna. Bez potrebe. Pod nekim se brojevima vodilo više žrtava.

Cijelo poslijeratno vrijeme govori se o različitom broju žrtava. Najčešće se koristi broj 4.641. Do sada se je uspjelo identificirati 1.477 žrtve. Toliko ih je na popisu. Za vrijeme transportiranja iz Raba u druge koncentracione logore po Italiji, umrlo je na Sušaku najmanje 26 interniraca. I to su žrtve logora na Rabu.

Groblje je uredila 1953. godine vlada SR Slovenije uz sudjelovanje vlade SR Hrvatske. To znači deset godina nakon nošenja mrtvih tijela u taj Peti sektor, kako su groblje nazvali internirci muškog logora, pokapali su svoje najdraže za uvijek, daleko od doma, a po naredbi zadrtoг fašiste Vincenza Cuiulija.

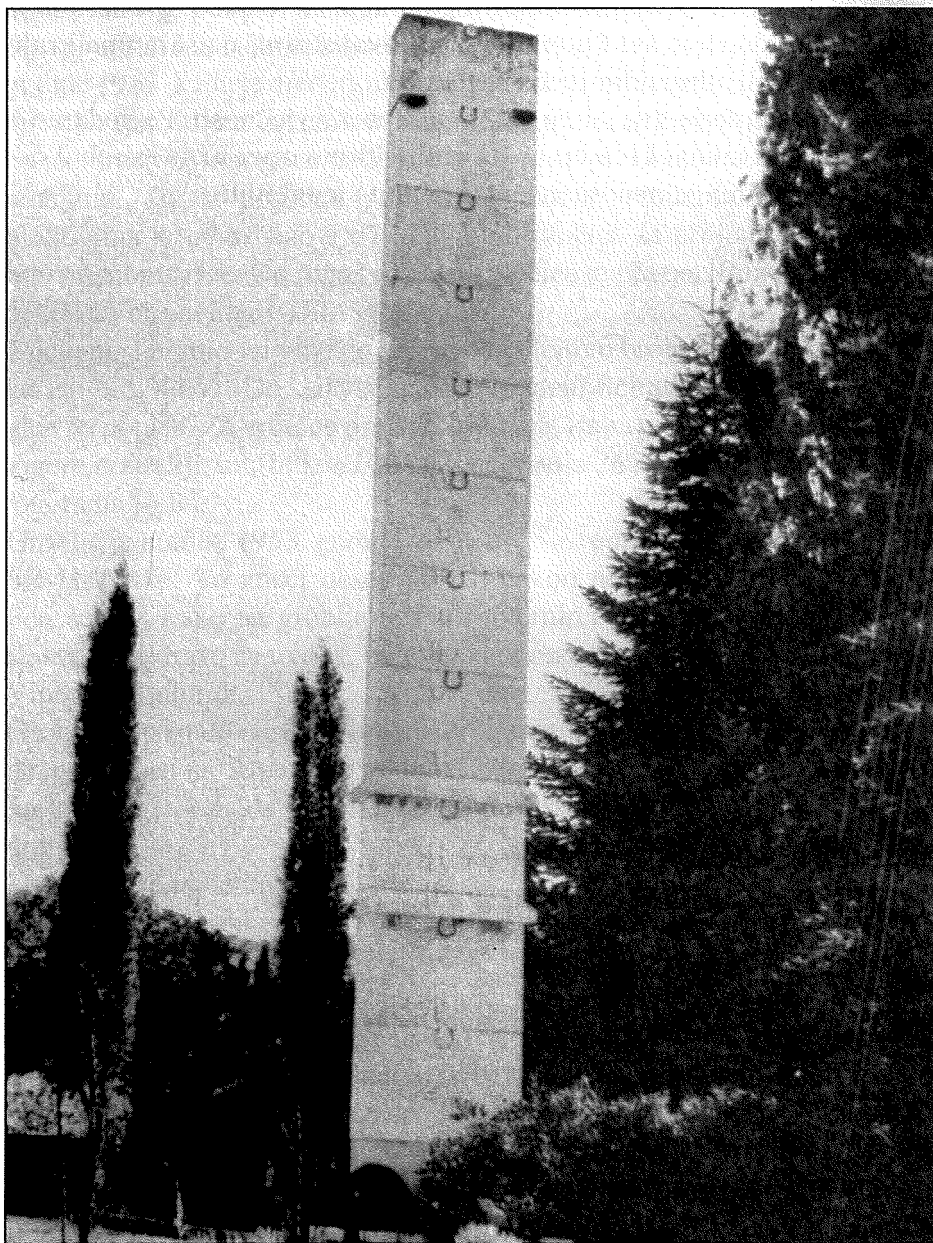
Groblje je postalo park uspomena i mira, prostor suza i sjećanja na svoje, na prijatelje, na supatnike iz dana patnji, na robovanje, na slobodu i na gubljenje slobode i domovine te na bespoštednu borbu za slobodnu domovinu.

U groblje se ulazi kroz dvokrilna bakrena vrata. Stupili smo u predvorje. Pred nama je velika mramorna urna, iza nje otvor u zidu, kroz njega pogled na groblje, područje mrtvih. Lijevo su postavljena dva stupa, simbol dvaju naroda. Prvi, na kome je stari hrvatski grb predstavlja hrvatske žrtve, a drugi s uklesana dva lipova lista simbol je Slovenaca. Idući naprijed, nakon spuštanja stepenicama, naći ćemo se na mjestu mrtvih. Lijevo i desno pločica do pločice. Mjesto mrtvih predstavlja pet odjela. I u logoru ih je bilo pet. Peto je groblje. U njemu su ljudi zarobljeni za uvijek. Ostale su samo uspomene. Desno je odjeljak A s 222 pločice; lijevo je odjeljak B s 234 pločice, iza toga opet desno odjeljak C u kojem je 208 pločica, desno odjeljak D i 196 pločica, te zadnji

odjeljak F i 196 pločica. Poseban grob, elipsastog oblika, s 19 pločica imaju prve žrtve koncentracionog logora koje su tu 1968. prenesene iz groblja ispred crkve sv. Eufemije. Na lijevoj strani, na samome kraju Groblja, je posljednji dom petorice Židova.

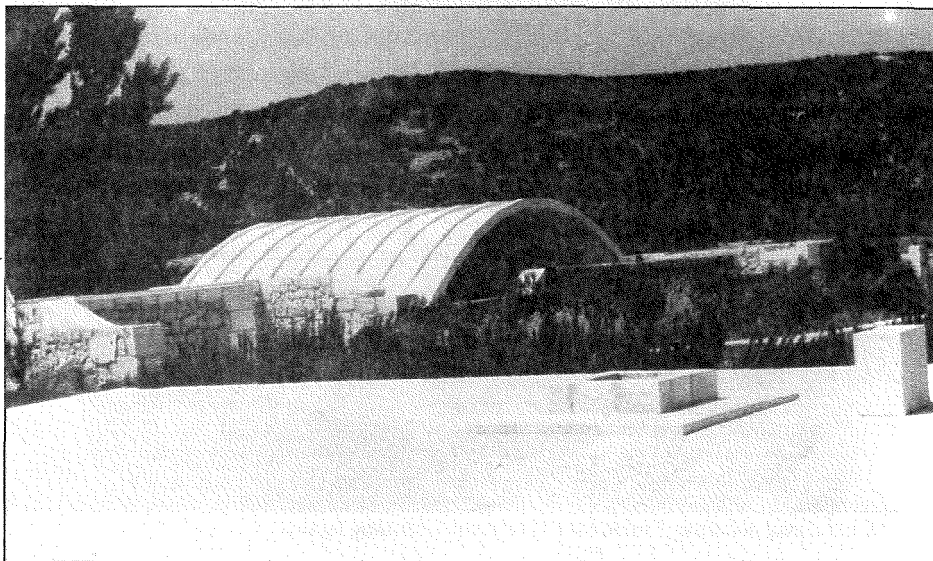
Na rubu ploha stoje dva stupa, simboli otpora i vječnosti. Pogledamo li natrag prema izlazu kroz otvor na zidu vidimo opet urnu, simbol domovine. Mrtvima je nedosežna. Odmaknuta je od njih.

Središnji spomenik je obelisk.

Obelisk, središnji spomenik

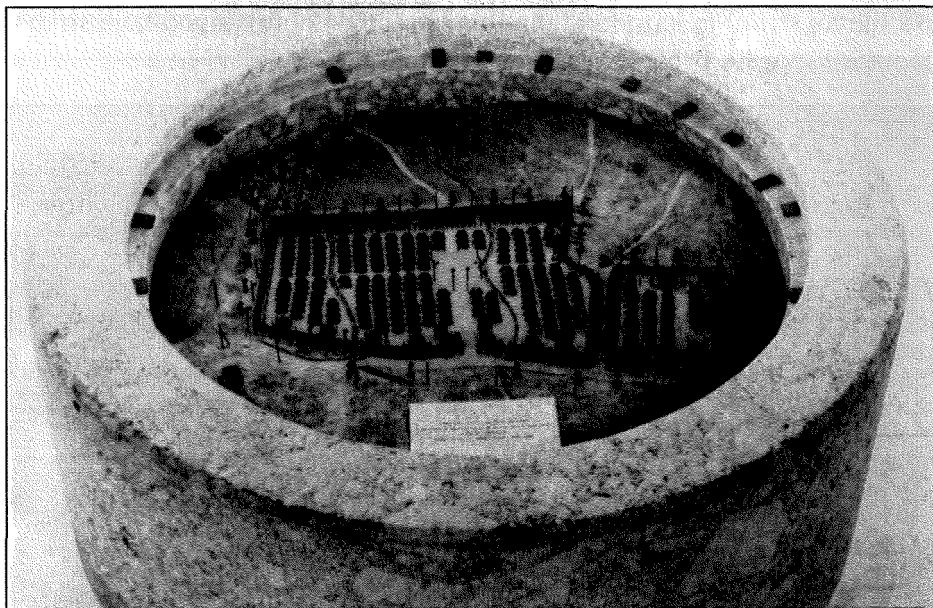
Na lijevoj strani je kamena lučna nadstrešnica obluk ispod koje su dvije urne i mozaik profesora Marija Preglja.

Pogled na obluk

Mozaik prof. Márija Preglja pod oblukom

Simbol urne pod oblukom s maketom Prijemnog i Muškog logora

Simbol urne s kopijom biča i dokumentima o životu ljudi u Logoru

Mozaik predstavlja prizore iz života ljudi u ratu i slobodi. Pozornost privlače omršavljela muška tijela. Oni su simbol smrtonosne borbe umirajućega i snaga borca koji je rastrgao lance na vezanim rukama. Uz tijela su nanizani simboli fašističkog nasilja kao što su kuće u plamenu, mrtve životinje, vješala, fašistička sjekira. Suprotnost nasilju i smrti predstavljaju petokraka zvijezda, tvornički dimnjaci i Triglav. Kroz mjesto mrtvih vodi nas put sjećanja na te događaje. To mjesto u Kamporu priča nam priču o smrti.

Na urni u predvorju je natpis na hrvatskom jeziku:

*"Neka vam je laka ova gruda zemlje,
zemlje koja vas je hranila i branila
kao i ruke vaših majki
kojoj ste u teškom času
ljubeći je žarom sinovske ljubavi
i život dali."*

Na stupu, simbolom slovenskoga naroda, piše:

Prijevod:

*"Ker ni vas več
zato ste vsepovsod
saj smrt vas je
življenju darovala."*

*"Jer vas nema više
zato ste po svuda
jer smrt vas je
životu darovala."*

Na stupu, simbolom hrvatskoga naroda, piše:

*"Ako ti suze potamne (pomute) vid,
i rane potamne lice
ne traži majko groba moga
slobodna zemlja
živi je lik
živoga sina tvoga."
Jure Kaštelan: Bezimeni*

Na ulaznom zidu mauzoleja pod lučnim kamenim krovom piše:

Prijevod:

*"Slava vam,
ki ste z ognjem v srcu
in s prezirom v očeh
bičani in zakovani
strahovali okupatorja - tirana."*

*"Slava vama
koji ste s vatrom u srcu
i s prezirom u očima
bičevani i zakovani
bili strah za okupatora – tiranina".*

Na kraju groblja, iza mauzoleja, je prostor s kamenim klupama za odmor. U tom prostoru je 1993. godine otkrivena ploča s tekstom:

9. 9. 1943. formirao se na ovom otoku
partizanski židovski bataljon rapski
i krenuo u borbu za svoje ljudsko dostojanstvo
Ovu ploču podiže na vječni spomen
svim zatočenicima fašističkog logora Kampor
Židovska zajednica
Republike Hrvatske
Rab, 9. 9. 1993.

Prostorom mrtvih dominira obelisk s riječima iz pjesme pjesnika Iga Grudna

"Umirajući" koji je bio supatnik rapskih žrtava:

Prijevod:

*"Ko pal je mrak na domovino,
po vseh vaseh so jih lovili
in sem gonili kot živino;
ker so svoj rodni dom ljubili,
umirat so na Rab prišli."*

*"Kad je pao mrak na domovinu,
po svim su ih selima lovili
i ovamo gonili k'o stoku;
jer su svoj rodni dom ljubili,
umirati su na Rab došli."*

U predvorju, na lijevoj strani zida nalazi se metalna ploča s tekstom na četiri jezika s izvodima o događanjima u tom koncentracionom logoru. Desno od nje su postavljene još dvije mramorne ploče. Na prvoj je

tekst na slovenskom, a na drugoj na talijanskom i hrvatskom jeziku. Otkrivene su 12. rujna 1998. godine. Na njma piše:

*“Za uspomenu na sve one koje je
fašistička Italija u godinama 1942. –1943.
internirala u ovaj logor i koji su tu stradali i umirali.”*

Međunarodna fondacija “Ferramonti di Tarsia”

Sada napuštamo groblje, taj tužni spomenik naše povjesne stvarnosti. Ovamo ćemo se uvijek vraćati.

Projekt cjelovitog uređenja groblja izradio je, sa izvanrednim osjećajem i stručnim znanjem, prof. ing. arhitekture Edo Ravnikar.

Što još podsjeća na kamporskom polju na nekadašnji koncentracijski logor? Na desnoj strani ceste, uz potporni zid, kod odvojka za Suhu Puntu, stoji kamen u znak sjećanja na Logor, postavljen 1953. godine s natpisom na hrvatskom jeziku: “Druže, ulaziš u nekadašnji fašistički logor smrti, u kojem je u godinama 1942. i 1943. stradalo i umiralo od gladi više od 15.000 Slovenaca i Hrvata, a među njima i veliki broj žena i djece. 1943. u logor je dovedeno i 2.000 Židova.”

Na ulazu u nekadašnji Muški logor stoji spomenik, postavljen 1953. s tekstom na hrvatskom jeziku:

“Tukaj je taborišče, v katerem je v največjih mukah izgubilo svoja življenja največ internirancev. Vse večje fašistično nasilje je rodilo vse večji odpor. Tukaj je bil na pobudo komunistov ustanovljen Odbor Osvobodilne fronte, organizirane vojaške enote, formiran Taborišni udarni bataljon in ustanovljena Rabska brigada”.

Prijevod:

“Ovdje je bio logor u kojem je, u najvećim mukama, izgubilo svoje živote najviše interniraca. Sve veće fašističko nasilje rodilo je sve veći otpor. Tu je, na inicijativu komunista, ustanovljen Odbor Osvobodilne fronte, organizirane vojne jedinice, formiran Logorski udarni bataljon i ustanovljena Rapska brigada.”

Članovi Logorskog odbora nosili su u sebi neku vrstu moralnog opterećenja. Uvijek su imali pred očima sliku događanja u III. ženskom logoru. Jer tu je zlo doseglo svoj vrhunac. Odbor je odlučio postaviti na tom tragičnom mjestu skroman i ujedno dostojan spomenik. Obratio se na mnoga velika i mala poduzeća iz područja sa kojih su ljudi bili internirani na Rab s molbom za dobrovoljni prilog. Odaziv je bio dobar i u rujnu 1988. spomenik je bio postavljen. Na njemu su riječi na slovenskom i hrvatskom jeziku:

"Na ovome je polju, u godinama 1942. – 1943. bio logor smrti slovenske i hrvatske djece, žena i staraca."

Put nas vodi dalje. Uz cestu na lijevoj strani stoji spomenik postavljen 1953. godine. Na njemu je natpis na hrvatskom jeziku:

"Na ovom je mjestu stajao nekada fašistički bunker, koji je svojim uperenim mitraljezima i reflektorima, po danu i po noći, opominjao internirce na fašističku surovost i zločine, a ujedno budio želju za slobodom i za borbu protiv mračnjaštva, stradanja i krivnje."

Tu je stajao, za vrijeme postojanja logora, bunker sa stalnom posadom jer je tu bio ujedno i početak vojnog područja.

Okrenimo se natrag prema zaljevu sv. Eufemije. Na lijevoj strani je pušteno polje, područje nekadašnjeg Muškog logora. U nastavku su lijepe nove zgrade, neke izgrađene baš na zidovima nekadašnjih zidanih objekata. Tu je bila nekada Bonifika. U zidanim objektima bile su radionice. Na desnoj strani, gdje se vide ostaci betonskih korita, stajao je nekada II. ili židovski logor. Činili su ga objekti od opeka sa zajedničkim umivaonicima. Na kraju kukuruznog polja, u daljini, samuju betonski zidovi, ostaci nužnika.

I kada je naš pogled uprt u daljinu prema zapadu, prema visokim vitkim čempresima, znamo da nas put vodi upravo tamo, na Groblje. Još prije nego što skrenemo lijevo otkriju nam se, među zelenim borovima, kamene zgrade. Tu je danas Psihijatrijska bolnica Rab. Zgrade su 1943. gradili radnici civili i internirci. U njima su trebale biti

radionice za internirce. To je potvrda da je koncentracijski logor na Rabu za talijanske okupatore bio posebne namjene i važnosti. Iz tih radionica put bi vodio samo u dva pravca: na groblje ili u neki drugi logor u Italiji. Međutim prilike nisu tome pogodovala. Internirci u tim radionicama nisu nikada radili.

Neprestane prijetnje komandanta logora s kaznama, njegovo nepredvidivo ponašanje i reagiranje kada je bez uzroka naredio privezati logoraša za kotač na nekoliko sati, kada je u mukama logoraša uživao ili bi posegnuo za životom ljudi iza žice oružjem ili premlaćivanjem bičem, stvorile su kod ljudi krajnju zbunjenost i očajanje. Međuljudsko komuniciranje je skoro prestalo. U Logoru je zavladao strašan rat za preživljavanje, za očuvanje golog života. Na Rabu je u stvari bio logor smrti. U njemu je vladao režim koji je zatvorenome oduzimao i posljednju nadu da će živ izaći iz žičane ograde okružene bunkerima i strojnicama. Iza nje je životario, stradao i umirao najviše čovjek sa sela. Obrazovanih je bilo malo. Ono što je bilo bili su uglavnom učitelji. To su bile osobe naučene raditi među ljudima, sa ljudima i za ljude. Upravo oni su bili sposobni, iako i sami pritisnuti o tlo, utjecati i politički na umornu masu kostura, naročito u početku, da će tek slom fašizma i pobjeda NOV omogućiti povratak u domovinu. Internirci ne smiju pasivno čekati da ih drugi oslobode i vrate kući nego se moraju sami politički i vojno pripremiti za zadaće nakon sloma talijanskog fašizma.

Tako je 5. siječnja 1943. ustanovljena u I. ili muškom logoru na Rabu organizacija "Osvobodilne fronte". Njen izvršni odbor bio je središnje političko vodstvo interniraca. U manje od mjesec dana su svi sektori toga logora bili povezani u organizacijsku jedinicu. To je vodstvu OF omogućilo uspostavu prvih ilegalnih vojnih jedinica interniraca koje su kasnije postale sastavni dijelovi Rapske brigade. Njihovi pripadnici su potpisali zakletvu da će u određenom trenutku ispuniti zadaće koje im budu povjerene. Tako je zapravo 5. siječnja 1943. u Logoru ustanovljen Udarni bataljon iz koga se je nakon kapitulacije Italije razvila Rapska brigada.

U to vrijeme je za političko djelovanje bilo neobično važno približavanje i međusobno povjerenje Slovenaca i Hrvata, a ljeti 1943. još i sa Židovima. Započeti poslom bilo je teško. Trebalo je steći povjerljive

ljude i strogo paziti na konspiraciju. Svaku riječ i nalog trebalo je detaljno odvagati jer je i mala pogreška mogla biti sudbonosna. Raditi je trebalo ustrajno i bez pogrešaka.

Organizacija udarnog bataljona se je poklapala s organizacijom Muškoga logora. Muški logor je bio podjeljen na četiri sektora pa je i udarni bataljon imao četiri čete. Svaki je sektor ustanovio svoju četu.

Posebnu formaciju je predstavljao zaštitni vod s trideset boraca koji je izvršavao obavještajne zadaće. Vrlo važan je bio tehnički vod. Talijani su na otoku Rabu imali dosta motornih vozila, električnu centralu, vodovod i razne radionice. Tehnički vod je imao zadaću sve to preuzeti, spriječiti sabotazu i pobrinuti se da sve to normalno djeluje u korist interniraca.

U udarnom bataljonu bilo je 160 boraca, u svakoj četi po 40. Četa je bila podjeljena na deset patrola po četiri borca, vođa i tri borca.

Po izvršenom organizacijskom poslu izradili su nacrt upotrebe jedinica. Svaka jedinica i svaka patrola je imala svoju zadaću. S njome je bio upoznat povjerenik ili vođa patrola. Židovske djevojke su pohađale tečaj za bolničarke. Nakon završenog tečaja bile su uključene u Rapsku brigadu kao bolničarke.

Za kapitulaciju Italije internirci su saznali 8. rujna poslijepodne. Izvršni odbor Osvobodilne fronte odmah se sastao i poručio internircima neka u logoru vlada potpuni mir i da se izbjegava sve što bi moglo kod Talijana izazvati reakciju. Na neočekivani mir brzo je reagirao komandant logora Vincenzo Cuiuli. Sa grupom oficira došao je u Muški logor, prokrstario ga, naredio pojačanje posade bunkera, te uveo strogu pripremljenost komande i jedinica na cijelom području Logora. Naredni dan je pozvao na razgovor predstavnike interniraca. Mirno ali odlučno, rekli su mu da nisu više internirci i da će po svojoj slobodnoj volji još ostati u logoru. 10. rujna je logorsko vodstvo Osvobodilne fronte poslalo na Kopno delegaciju da se poveže s najbližim partizanskim štabom.

11. rujna je za internirce bio najvažniji dan. Razoružali su talijansku posadu od 2.200 vojnika na otoku Rabu. Sa područja Logora u grad Rab odvezao se je dio zaštitnog voda, potražio karabinjerskog potpukovnika Vincenza Cuiulia, uhapsio ga i doveo u Logor. Nekoliko članova

izvršnog odbora OF je kamionom kojega je vozio internirac, otišlo u grad Rab. Tamo su imali zajednički sastanak s Narodno-oslobodilačkim odborom Raba i s delgatima Narodno-oslobodilačke vojske koji su stigli s Kopna.

Sredinom dana, nakon ručka, pripadnike talijanskih jedinica smještenih u Logoru, počeli su odvoziti u pristanište odakle su po noći trebali otputovati u Italiju.

Sa zaplijenjenim oružjem najprije su naoružani pripadnici udarnog bataljona, zaštitni i tehnički vod. Iako su se pripadnici talijanskih jedinica odupirali predaji oružja internirci su bili nepopustljivi.

Više dana su popunjavali jedinice i opremali borce sve dok je konačno popunjena cijela brigada. Komandant je postao Franc Potočnik, zamjenik je bio dr. Anton Vratuša. Prvi politički komesar je bio Jože Jurančič, a nakon njega Franc Šlajpah-Aki i Krt Dobovičnik.

13. rujna navečer je 120 boraca otplovilo s tri motorne jedrilice iz pristaništa u Rabu na otok Cres gdje su razoružali tamošnju talijansku posadu i zaplijenili veliku količinu potpuno novog oružja. Ta uspjela akcija bila je do tada najveća partizanska pomorska operacija na Jadranu.

Rapska brigada je u svojoj formaciji brojila 1.700 boraca. Bili su odlično opremljeni i naoružani. Podjeljena je bila u pet bataljona. Peti je bio židovski. U svojem sastavu imala je i četu kastavskih Hrvata.

Uspostavljena je i veza s Kopnom. Komandant XIII. primorsko-goranske partizanske divizije u Novom Vinodolskom Veljko Kovačević je komandi Rapske brigade obećao parobrod za prijevoz brigade na kopno.

16. rujna 1943. u 17 sati bila je na Groblju komemoracija žrtvama Koncentracionog logora i oproštaj od njih.

Trenutak odlaska iz Raba je stigao. 16. rujna navečer doplovio je parobrod u rapsku luku. Otok je prvi napustio 1. udarni bataljon. 17. rujna otisnuo se i 2. bataljon. S njime su odvezli i vojnog zločinca Vincenza Cuiulia. 18. i 19. rujna su se s dva parobroda prevezli još 3., 4. i 5. bataljon Rapske brigade i na kraju neborci i obnemogli logorski stradalnici.

Rapska brigada postrojena na Mašunu

Politički komisar Rapske brigade Franc Šlajpah-Aki govori borcima prije svečane prisega

Ukazom komandanta Veljka Kovačevića 5. se je židovski bataljon odvojio od Rapske brigade i priključio VIII. bosanskom korpusu. Židovske djevojke odlučile su otići u Sloveniju kao bolničarke sa prva četiri bataljona.

U tim je danima Rapska brigada doživjela još jedan poseban epilog. U krajnjem očaju, u zatvoru u Crikvenici, presudio je samome sebi i okončao život Vincenzo Cuiuli. Britvicom je sam sebi prerezao vrat. Njegovo su tijelo dovezli natrag na Rab i pokopali ga blizu ulaza Groblja na kraju njegovih zločina. Kasnije su mu posmrtno ostatke, na osnovi međudržavnog dogovora, odpremili u Italiju.

Borci Rapske brigade položili su zakletvu 25. rujna 1943. na Mašunu ispred vjerskog referenta XIV. divizije NOV Slovenije Jožetom Lampertom. Tu ih je dočekalo zapovjedništvo NOV i PO Slovenije. Već prve ratne zadaće pokazale su da mnogi borci ne mogu podnijeti veće napore. Zato su, na osnovi odluke Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, 3. listopada Rapsku brigadu raspustili, a njene borce rasporedili uglavnom u jedinice XIV. divizije. Brojni stradalnici koncentracionog

Borci Rapske brigade izriču svečanu prisegu pred vjerskim referentom XIV. divizije NOV Slovenije Jožetom Lampretom

logora na Rabu darovali su svoje živote kao borci jedinica Narodno-oslobodilačke vojske za konačno oslobođenje okupirane domovine.

Groblje žrtava koncentracionog logora na Rabu

Na Rab ljude dovodi ljubav i poštovanje da traže u tom spomen parku trag svojih dragih koji su se izgubili u mnoštvu imena.

Nakon završetka rata, već 1946., na Rab su putovale prve skupine omladinki i omladinaca, prvenstveno iz onih područja odakle je bilo najviše ljudi na Rabu i od kojih je logor očekivao najveću sućut. Te prve skupine činili su, prije svih, nakadašnji internirci koje je jedino preseljenje u druge logore spasilo od smrti na Rabu i kojima su patnje koje su ovdje preživjeli bile još sasvim svježe te djeca umrlih na Rabu. Tako su nekadašnji internici postali vodiči po kamporskom polju, tumači i svjedoci grozota kojima su bili izloženi ljudi iza bodljikave žice.

Veličanstven, ali gorak izgled imalo je groblje u rujnu 1953. godine kada je bilo uređeno. Koliko mladih života, koliko obiteljske sreće je tu

Zamjenik komandanta Rapske brigade dr. Anton Vratuša govori borcima o važnosti NOB-a

prerano i tako daleko od kuće pokopano krivnjom okupatora. Tadašnja slovenska vlast i predsjednik republičke skupštine Miha Marinko, organizirala je sa Savezom boraca komemorativni tužni oproštaj na dan otvorenja groblja. Iz Slovenije su dvije kompozicije vlaka dovezle ljude na otvorenje. Jedna iz Metlike, a druga iz Kočevja. Na pojedinim stanicama priključivali su dodatne vagone. Iz Rijeke je bio organiziran prevoz brodovima tako da su istovremeno prispjeli na Rab svi učesnici oproštaja. Voditelji grupa bili su uglavnom prosvjetni radnici, najviše učiteljice. Od kuće su donijeli po šaku zemlje iz svih krajeva onih kojima je netko njihov umro na Rabu. Prije službenog otvorenja groblja, koje je obavio predsjednik skupštine Miha Marinko, voditelji grupa su tu zemlju usuli u veliku mramornu urnu u predvorju groblja. Nakon toga je Miha Marinko službeno otvorio dvokrilna bakrena vrata uređenoga groblja.

Onaj tko je čitao o poplavi logora u noći 29. na 30. rujna 1942. tu je strašnu noć sam preživio kao internirac iza bodljikave žice u kojoj se je razlijevao vapaj i beznadni plač nemoćnih žena, djece i staraca. Po lijepom rujanskom sunčanom danu na polju od jednog do drugog kamporskog zaljeva koji je nekada plavila voda, recitator je ponovno oživio tu noć nakon jedanaest godina. Nestrljivo mnoštvo od oko 2.000 ljudi čekalo je trenutak ulaska u prostor u kojem su pronašli svoj posljednji dom njihovi roditelji, djeca, rođaci, prijatelji, žrtve fašističkog terora. Ljudi su se gušili u plaču. Nisu samo plakali nekadašnji internirci i rodbina žrtava logora, plakali su svi. Tada je svatko mogao shvatiti što je bio "Rab" i što će "Rab" ostati u povijesti slovenskog i hrvatskog čovjeka. Neograničena je bila nada da će naći grob svoje drage osobe. To zapravo nije bilo moguće radi mnoštva sudionika i radi mnoštva pločica s imenom i prezimenom žrtve. Radi bezuspješnog traganja mnogi su bili duboko pogođeni i razočarani.

Nakon uvodnog dijela sljedio je kulturni program.

Narednih godina stizale su na Rab grupe mladih ljudi. Mnoge osnovne i srednje škole, iz najviše pogođenih područja Slovenije, vodile su na završni izlet svoje učenike upravo na Rab. Prilikom nastave su, kroz učenje, upoznali grozote koje su doživjeli njihovi najdraži u presudnom vremenu za opstanak slovenskog naroda. Te posjete su otkrivale

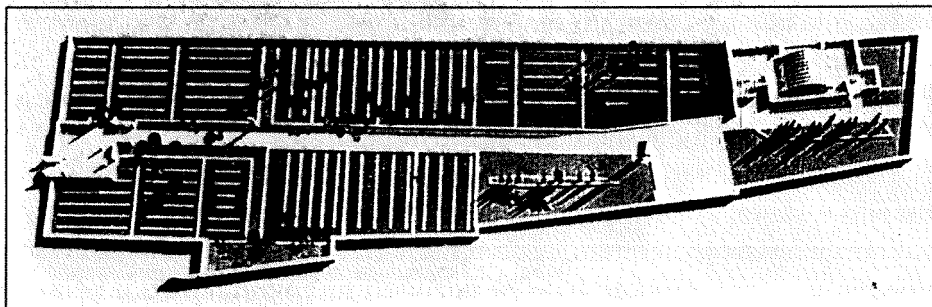
sadržaje kojima škola nije samo obrazovala, već je mladi naraštaj i odgajala u dubokom poštivanju slobode i žrtava te njihovih patnji u borbi za tu slobodu.

Posjetioci groblja i rodbina umrlih u logoru uvijek su kritički reagirali kad groblje nije bilo primjereno uređeno. Svoje utiske i raspoloženja su upisali u knjigu utisaka koju je čuvao čuvar groblja Mahić Josip. S iskrenim poštovanjem i jednostavnom seljačkom radinošću taj je čovjek preoblikovao ogromnu mrtvačku njivu u spomen park.

Radi slabih prometnih veza za posjet Rabu putovalo se tri dana. Iz Rijeke se putovalo jedino brodom. Nakon prve komemoracije na Groblju nije bilo spomen sjećanja sve do 1968.. Tada je već bila uspostavljena trajektna veza iz Jablanca do pristaništa u gradu Rabu. Od te godine Logorski odbor pri Savezu udruženja boraca i sudionika NOB-a Slovenije pripremao je komemoracije svake pete godine. Treće i osme godine u desetljeću. Prisutnom mnoštvu do sada je uvijek govorio član Logorskog odbora ili politički funkcioner. U kulturnom programu nastupali su priznati kazališni umjetnici i jednako tako cijjenjene glazbene skupine.

Ove godine obilježavamo 65. godišnjicu oslobođenja interniraca iz toga i drugih talijanskih koncentracijskih logora. Obavljena je još jedna važna zadaća. Na čeličnoj ploči uklesana su sva, do sada evidentirana, imena žrtava logora na Rabu. Čeličnoj ploči sa 1.433 uklesanima imenima dodana je ploča s 44 nova imena žrtava koncentracijskog logora na Rabu. Tu su oni, tu je njihov posljednji dom, ispred njega stoji urna sa grudom zemlje iz domaćeg kraja, simbol domovine, njima nedostižne.

Na Rabu, 13. rujna 2008

Maketa uređenja spomen parka autora, prof. Eda Ravnikarja

IZDAJO BROŠURE SO FINANČNO PODPRLI:

- Radeče papir, Muflon, d.o.o.
- Mestna občina Ljubljana
- Ustanova Franca Rozmana-Staneta in
- Kovinoplastika Lož,

za kar se jim iskreno zahvaljujemo.

Ponatis publikacije leta 2008 je finančno omogočila:
Zveza združenj borcev za vrednote narodnoosvobodilnega boja Slovenije

Herman Janež:
Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu, 1942-1943
Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu, 1942-1943

Izdajatelj:
Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja
ZZB NOB Slovenije

Sa slovenskog preveo:
Bojan Frlan

Lektorirao i prilagodio:
Ivo Barić, prof.

Tisk:
Radeče papir, Muflon, d.o.o.

Ljubljana, september 2008

Fotografija na zunanji strani ovitka:

Podoba pokopališča na Rabu leta 1996

